

HET METROPOLITANE PARK: VORMGEVEN AAN DE BUITENRUIMTE TUSSEN STEDEN

DAG VAN DE
OPENBARE
RUIMTE 2010
13-14 oktober
Expo Houten
www.openbareruimte.nl

NVTL

nederlandse vereniging voor
tuin- en landschapsarchitectuur
netherlands association for
landscape architecture

HET METROPOLITANE PARK: VORMGEVEN AAN DE BUITENRUIMTE TUSSEN STEDEN

NVTL / nederlandse vereniging voor
tuin- en landschapsarchitectuur
netherlands association for
landscape architecture

VOORWOORD

HET METROPOLITANE PARK:
VORMGEVEN AAN DE BUITENRUIMTE
TUSSEN STEDEN

Redactie Landelijk Dagblad
pagina 4

NVTL BUREAULIJST

pagina 46

Het Landelijk Dagblad is een thematische uitgave van de Nederlandse Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur en verschijnt sinds 1999. De oplage van deze uitgave is 10.000 stuks.

Adres secretariaat

Oudebrugsteeg 11-2
1012 JN Amsterdam

T 020 - 427 55 90
E secretariaat@nvtl.nl
I www.nvtl.nl

Redactie

Cécile van der Heijden
Michiel Veldkamp (hoofdredacteur)

Advertentie werving

Secretariaat NVTL

Vormgeving

Het Nieuwe Land Grafisch ontwerp, Arnhem

Druk

Janssen/Pers Rotatiedruk, Gennep

Het Landelijk Dagblad is met de grootste zorg samengesteld. We hebben geprobeerd onjuistheden te voorkomen en alle bronnen en rechthebbenden te vermelden. De redactie stelt zich dan ook niet aansprakelijk voor eventuele onjuistheden en gegeven meningen. De artikelen werden op persoonlijke titel geschreven.

Foto voorzijde: Michiel Veldkamp

**VAN BUFFERZONES
NAAR METROPOLITANE
LANDSCHAPSPARKEN**
Claudia Veltrop, Debbie Nuijten en Marcel Vermeulen
pagina 6

**PARK LINGEZEGEN:
ONTWERPEN AAN DE UITVOERING**
Michaël van Buuren
pagina 28

NIEUWE GRENZEN VAN HET GROEN
René van der Velde
pagina 10

**HET METROPOLITANE STADSLANDSCHAP
VAN ROTTERDAM-ZUID:
TRANSFORMEREN MET RESPECT**
Peter Verkade
pagina 34

**METROPOLITANE LANDSCHAP AMSTERDAM:
BETERE ROUTES, MEER BELEVING,
MEER DRAAGVLAK**
Ed Buijs
pagina 14

**LANDSCHAP VOOR FIERE KUNST:
OOST-GRONINGEN BAKERMAT VOOR LAND-
SCHAPSKUNST**
Wim Boetze
pagina 38

**VORMGEVEN AAN PARK21:
EEN NIEUWE ESTHETIEK**
Wim Koevoet en Jacinta de Moor
pagina 18

**HET LANDSCHAPSMANIFEST:
SAMENWERKEN AAN HET
NEDERLANDSE LANDSCHAP**
Michiel Veldkamp
pagina 42

NIEUWE FUNCTIES IN GROENE STERREN
Cécile van der Heijden
pagina 22

**DE METROPOLITANE VOEDSELSTRATEGIE:
WEERBARE VOEDSELVOORZIENING,
DUURZAME STEDEN**
Jan Willem van der Schans
pagina 24

**COLUMN
ECHT LANDSCHAP**
Henk van Blerck
pagina 27

> HET METROPOLITANE PARK: VORMGEVEN AAN DE BUITENRUIMTE TUSSEN STEDEN

Ooit, lang geleden, toen veel reizigers nog uit het raam naar het Nederlandse landschap keken, bedacht iemand bij de Nederlandse Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (NVTL) dat het leuk zou zijn om voor een groter publiek een krant te maken om te laten zien wat tuin- en landschapsarchitectuur nu eigenlijk precies inhoudt. Het eerste 'Landelijk Dagblad' verscheen in 1999 in zwart-wit en op tabloidformaat in een oplage van vijfduizend stuks en vond gretig aftrek. De centrale vraag bij dat eerste themanummer was hoe mooi Nederland over vijftig jaar nog zou zijn. Sindsdien besloten we om jaarlijks een publicatie te maken over een actueel thema op het gebied van tuin- en landschapsarchitectuur en met ons 'Landelijk Dagblad' hopen we dat onze lezers hun blik juist vaker op het landschap werpen.

JAARTHEMA HET METROPOLITANE PARK

De term Metropolitaan Park, ons jaarthema voor dit jaar, deed enkele jaren geleden zijn intrede tijdens het debat over Nederlands landschap bij de presentatie van de Visie Randstad 2040. Minister Cramer van VROM stelde voor een aantal Metropolitane Parken, grote tussenstedelijke 'parken', te ontwikkelen ter versterking van de landschappelijke kwaliteit van de Randstad en ter verbetering van de leefbaarheid ervan. Ze nam hierbij een concept over dat internationaal opgang deed. In Parijs was het Parc de la Villette verrezen, in Bilbao was het Guggenheim Museum met groot succes gebouwd in een nieuw park aan de rivier. Al tijdens de behandeling van de Randstadvisie in de Tweede Kamer brandde het debat los. Collega-minister Verburg van LNV vond 'dat er wel koeien in moesten kunnen lopen' en had daarmee een punt.

Hoe realiseer je zo'n grootschalig concept in een overvolle Randstad waar alles al meerdere keren bestemd is en landbouw de fysieke open ruimte beheert? Hoe geef je meer betekenis aan dit soort gebieden die eerder voornamelijk aangewezen waren

als bufferzones tussen de steden; hoe maak je ze aantrekkelijker voor de stedeling? Het economisch tij is gekeerd, ideeën over maakbaarheid van onze samenleving zijn gekanteld en de roep om overheidsbezuinigingen schalt vanaf het 'torentje'. Is het oude concept van een park nog wel hanteerbaar? Moeten we niet toe naar nieuwe ruimtelijke strategieën en typologieën? In overleg met de Rijksadviseur voor het Landschap, Ytje Feddes, onderzoekt de NVTL dit jaar in een reeks debatten en lezingen deze nieuwe opgave voor de landschapsarchitect: het vormgeven aan grote parken in verstedelijkte gebieden. Dit voorjaar kwam op het startdebat over ons jaarthema een aantal vragen naar voren; voor wie maken we de grote groengebieden? Hoe realiseren en beheren we deze grootschalige gebieden. Hoe kunnen we de kwaliteit van deze gebieden verbeteren en hoe kunnen we ervoor zorgen dat de identiteit van deze gebieden versterkt?

LANDELIJKE INHOUD

In dit Landelijk Dagblad laten we een aantal mensen aan het woord die op verschillende schaal- en abstractieniveaus bezig zijn met reflectie op en de realisatie van Metropolitane Parken. In het eerste artikel worden vanuit het Ministerie van VROM de beleidsmatige doelstellingen genuanceerd. Daarna wordt vanuit de onderzoekswereld van de Technische Universiteit Delft de typologie van het Metropolitane Park belicht en in een internationale context uitgewerkt. Vervolgens tonen we u praktijkvoorbeelden die laten zien op welke wijze landschapsarchitecten betrokken zijn bij de realisatie van grote parken in Nederland en hoe het ontwikkelingsproces van zo'n gebied verloopt. Maar we gaan ook in op de betekenis van boeren en het agrarisch landschap in verstedelijkt gebied.

We eindigen met een artikel over de meerwaarde die kunstenaars bieden bij gebiedsontwikkeling en een artikel over samenwerking aan ruimtelijke kwaliteit vanuit het zogeheten Landschapsmanifest, een manifest waarmee de ministeries van VROM, LNV, OC&W, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, het Interprovinciaal Overleg en tientallen organisaties

die betrokken zijn bij het landschap, onderschrijven dat ze samen willen werken aan een mooi Nederlands landschap. Bij Metropolitane Parken gaat het immers niet alleen om het bedenken van nieuwe ruimtelijke oplossingen en concepten, het vraagt ook om nieuwe vormen van samenwerking en nieuwe denk- en werkwijzen voor ontwerpers.

DAG VAN DE OPENBARE RUIMTE

Dit Landelijk Dagblad verschijnt ter gelegenheid van de beurs De Dag van de Openbare Ruimte, die voor de zevende keer gehouden wordt. Dit jaar op 13 en 14 oktober in de Expo in Houten. Deze vakbeurs met praktijkgerichte lezingen heeft zich de afgelopen jaren ontwikkeld tot een groot evenement voor professionals die werken aan de openbare ruimte. De Dag van de Openbare Ruimte is het jaarlijkse ontmoetingsmoment voor ambtelijke collega's en vakgenoten die zich bezighouden met het ontwerp, de inrichting en het beheer van de openbare ruimte. Op de beursvloer staan dit jaar ruim driehonderd exposanten uit de sectoren advies, groen, bestrating, licht, straatmeubilair en spelen. De lezingen bestaan uit kernachtige presentaties waarbij een opdrachtgever (gemeente) aan de hand van een project vertelt over de opgedane ervaringen.

De NVTL is duidelijk zichtbaar op de beurs. We hebben de gehele bovenhal, tussen de lezingenzalen, tot onze beschikking. We maken daar projecten inzichtelijk met maquettes van grote parken, we verzorgen presentaties rondom het thema Metropolitaan Park en de NVTL representeert, samen met de Beroepsvereniging van Nederlandse Stedenbouwkundigen en Planologen (BNSP), de bij hen aangesloten bureaus. U bent er van harte welkom om mee te spreken over Metropolitane Parken.

Meer informatie is te vinden op www.nvtl.nl en www.openbareruimte.nl <

Redactie Landelijk Dagblad

Presentatie bureaus NVTL (ontwerp Maud van Gool / Debbie Saul)

Het Metropolitane Park blijkt een thema te zijn dat veel mensen, zowel binnen als buiten het vakgebied landschapsarchitectuur, aanspreekt en interesseert. Arda van Helsdingen, voorzitter van de NVTL en directeur bij Copijn Tuin- en Landschapsarchitecten, zegt daarover:

‘We kozen bij het jaarthema nadrukkelijk voor de ontmoeting van verschillende schaalniveaus (van boom tot recreatiebos) en ontwerpdisciplines (landschapsarchitect, stedenbouwkundige en architect). Daarmee ontstaat kruisbestuiving! En kennelijk hebben we voor het juiste onderwerp gekozen, de excursies en debatten worden erg goed bezocht. Het Metropolitane Park is ook een onderwerp van belang. Deze tussenstedelijke gebieden staan onder druk door de grote verscheidenheid aan belanghebbenden.’

‘Als Rijksadviseur voor het Landschap heb ik het initiatief genomen tot een vakdebat over Metropolitane parken. Ik wil dit idee uitwerken tot een aansprekend en werkbaar concept.’

Ytje Feddes in Maak het verschil, Agenda College van Rijksadviseurs 2009 – 2012

DAG VAN DE
OPENBARE
RUIMTE 2010
13-14 oktober
Expo Houten
www.openbareruimte.nl

VAN BUFFERZONES NAAR METROPOLITANE LANDSCHAPSPARKEN

Om te voorkomen dat steden aan elkaar groeiden zijn enkele decennia geleden Rijksbufferzones in het leven geroepen. Na ruim vijftig jaar is helder dat ‘bufferen’ succesvol is. Nog altijd voorzien de Rijksbufferzones in waardevolle groene ruimten binnen de huidige stedelijke netwerken. Het ‘bufferen’ is echter niet meer de hoofdpoging, er is een andere opgave bijgekomen. De groene ruimte kan en moet meer betekenis krijgen voor mensen uit de omliggende steden en zal veranderen van kijkgroen naar gebruiksgroen.

- > We willen de Rijksbufferzones niet langer alleen groen houden, maar ook aantrekkelijk maken voor recreatie. Dat doen we door de identiteit en de beleevingswaarde van de landschappen te versterken. Dat is mogelijk omdat deze schaarse groene ruimte tussen de steden nog niet is volgebouwd met woningen en bedrijven. Nu is er nog ruimte om regionale parken te maken en met de planologische tegendruk kunnen ook minder krachtige, maar maatschappelijk gezien waardevolle, functies zich in deze gebieden ontwikkelen. En dat gebeurt al. Jan Willem Kamerman, projectleider van Park Lingezegen, gelegen tussen Arnhem, Elst, Bemmelen en Nijmegen, zegt daarover: ‘Met de verbreding van de Linge hebben we een brede groenblauwe zone (een zone met groen en water) gemaakt. Deze zone is nog in ontwikkeling, maar je ziet nu al tuinen en lepelaars en dwars door de zone maken we een fietspad, zodat de mensen ook optimaal kunnen genieten van het moois dat hier gemaakt wordt.’

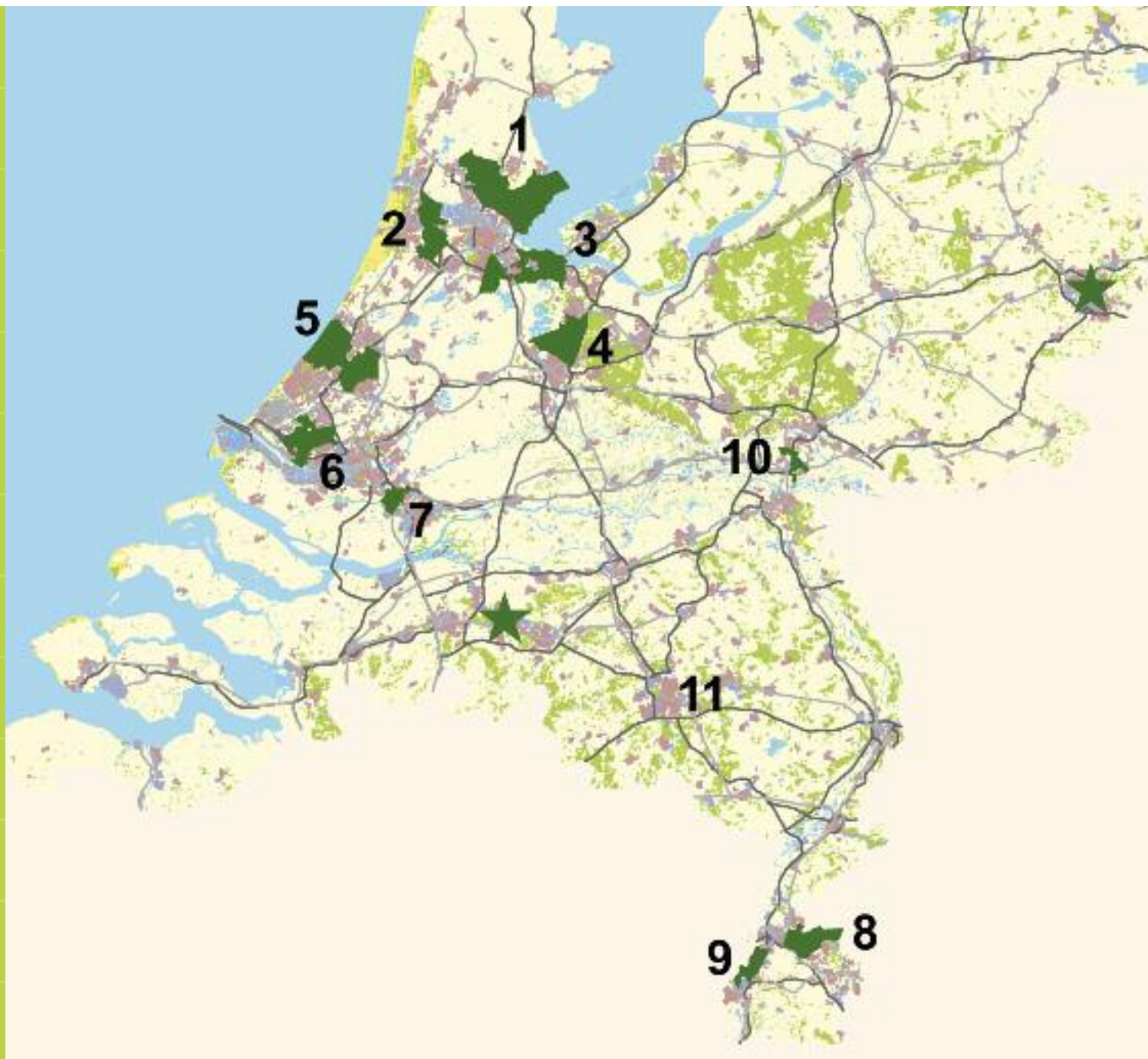
STERKE STEDEN, STERK GROENBLAUW

Het open houden van de groene ruimte in stedelijke netwerken en het versterken van de identiteit en de beleevingswaarde van deze gebieden sluit aan bij het project ‘Groenblauwe Delta’, waarin door het Ministerie van

LNV in samenwerking met VROM en V&W wordt gewerkt aan de uitwerking van groenblauwe topkwaliteit nabij de steden. Twee doelen staan daarbij centraal: het anticiperen op de klimaatverandering en het realiseren van sterke steden in sterk groenblauw. De Rijksbufferzones spelen hierbij een belangrijke rol. Met hoogwaardige groengebieden in de nabijheid van de stad wordt de kwaliteit van leven verhoogd en duurzaam weerstand geboden tegen verstedelijking en klimaatverandering. De functies recreatie, natuur, water, landschap en landbouw vinden er allemaal een plek.

MAATWERK RIJKSBUFFERZONES

Door de diversiteit aan functies en landschappelijke opbouw verschillen de Rijksbufferzones onderling sterk qua karakter en opgave. Veelal liggen ze verdeeld over meerdere gemeenten en naast behoud en beheer gaat het om ontwikkeling van delen van het gebied. Bovendien speelt de relatie met de stad een belangrijke rol. Het is een flinke opgave om te komen tot het juiste beeld en programma voor deze groene schakels tussen stad en landschap. Om de stap van planologisch concept naar groene ruimte met betekenis voor de stad te kunnen maken, is per Rijksbufferzone behoefte aan een wervend toekomstperspectief; een integrale ontwikkelingsstrate-

Ligging rijksbufferzones

Midden-Delfland 1958

Midden-Delfland 2008

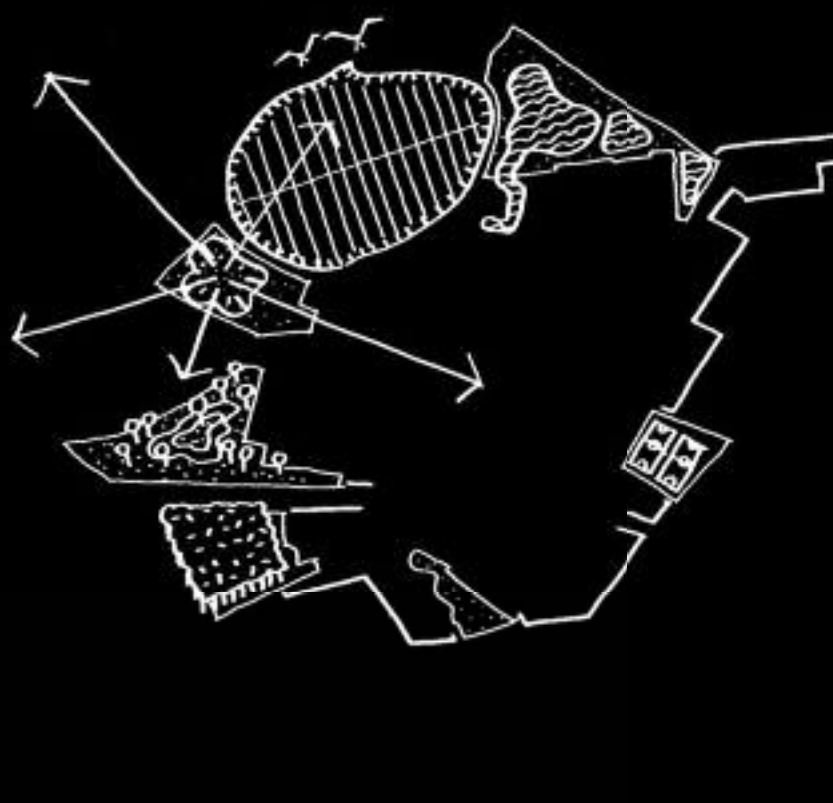
gie met een uitvoeringsprogramma op regionaal niveau. De kracht van een goed ontwerp en sterke beelden moet hierbij benut worden om ondernemers, burgers en bestuurders te verleiden serieus werk te maken van de groene ruimte. Daarbij ligt nadrukkelijk ook een rol voor de vakwereld om te komen met goede plannen. Een gevoelde en gedeelde urgentie voor het gebied helpt om die ambitie te verwezenlijken. Kamerman, projectleider van Lingezen, wijst op die urgentie: 'De provincie is als initiator van het project opgestaan en de gemeenten

Arnhem, Overbetuwe, Lingewaard en Nijmegen, het Waterschap Rivierenland en ook landinrichtingscommissies doen mee. Vanuit alle lagen van de overheden wordt hard gewerkt aan het park en juist dat maakt het tot een succes.'

SAMENWERKING

De afgelopen jaren is er in de Rijksbufferzones veel aan achterstallig onderhoud gedaan. Ook is gestart met de gebiedsgerichte aanpak en is de samenwerking tussen

verschillende partijen die bij het landschap betrokken zijn sterk toegenomen. Voor verschillende Rijksbufferzones ligt er inmiddels een nieuwe visie, of zijn de verschillende regio's daar al mee aan de slag gegaan. Om ervoor te zorgen dat het niet bij plannen maken blijft, wordt de aanpak van de Rijksbufferzones opgenomen in de MIRT gebiedsagenda's, gebiedsagenda's die bedoeld zijn als onderbouwing voor beslissingen over rijksinvesteringen in het kader van het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport. Tevens is het ruim-

Partners
 Pedro de Medinalaan 100
 1000 AA Amsterdam
 Tel: 020-6900007
 Email: buro@vluop.nl
 Website: www.vluop.nl

VLUG
 v l u o p

 Ruimte en Milieu
 Ministerie van Volkshuisvesting,
 Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

Nieuw: matchmaking op Kennisplein Mooi Nederland
 Het Kennisplein Mooi Nederland is geheel vernieuwd en een stuk interactiever geworden. Nieuw is bijvoorbeeld matchmaking. Wilt u een dag meelopen met een andere RO-professional of een keer in de schoenen staan van een ander om zo inspiratie op te doen en van elkaar te leren? Dat kan! Iedereen kan meedoen. Van politici, bestuurders, beleidsmedewerkers, tot onderzoekers, docenten, studenten en architecten. Zo ontstaat een breed scala aan RO-professionals die aan elkaar gekoppeld kunnen worden. Op basis van uw eigen belangstelling en expertise kunt u binnen de database zelf zoeken naar een geschikte match of de matchmaker voor u laten zoeken.

Samen maken we Nederland mooier.
<https://kennispleinmooinederland.vrom.nl>

Gouvernement Maastricht

kragten

's-Hertogenbosch
 T 088-3366333
 Roermond
 T 0475-395979
www.kragten.nl

Eelerwoude werkt met passie
 aan een mooi en groen Nederland

Eelerwoude werkt aan ontwikkeling, inrichting en beheer van het landelijk gebied in heel Nederland.

Onze oplossingen zijn origineel en realistisch. Wij willen de dromen van onze kinderen en de ambitie van onze opdrachtgevers daadwerkelijk realiseren.

Kijk op www.eelerwoude.nl voor meer informatie.

Eelerwoude
 kleurt het landelijk gebied

20.JAAR
 NO.ORDPEIL
 landschap, stedenbouw

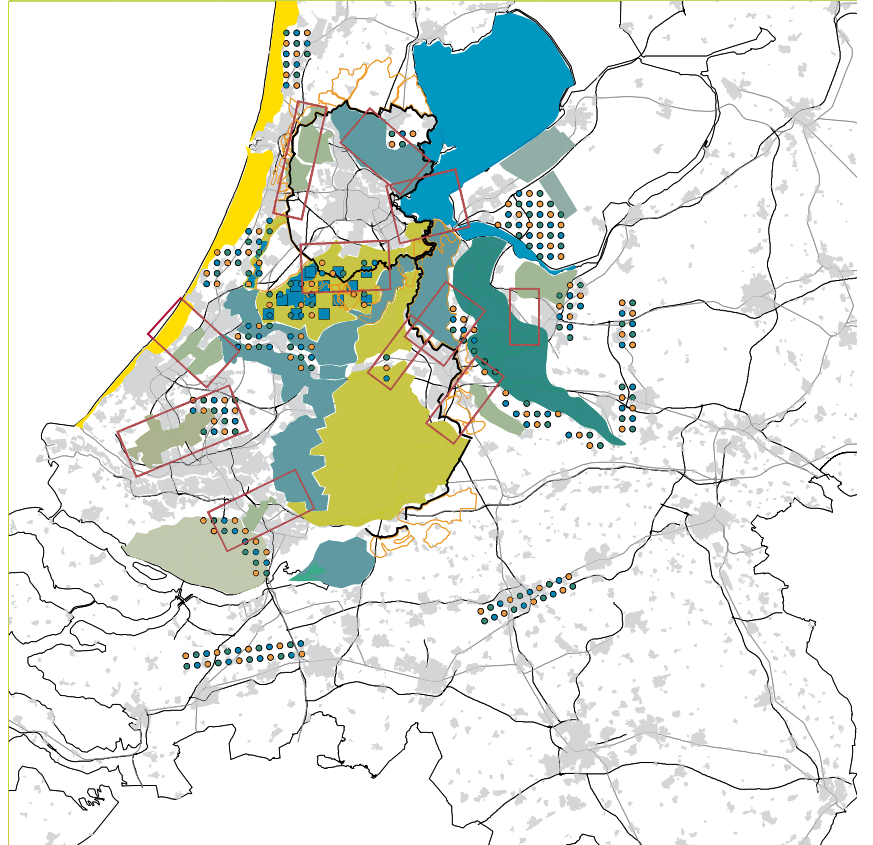

de mens in het landschap
 belevingsonderzoek

- > telijke kader op orde gebracht met duidelijke grenzen en regels voor wat wel en niet mag in de Rijksbufferzones. Dit wil niet zeggen dat de Rijksbufferzones op slot gaan, maar dat er ruimte geboden wordt om invulling te geven aan de recreatieve opgave. Een goede uitgangspositie is gecreëerd, maar de komende jaren moet er nog hard gewerkt worden om de groene ruimte nabij de steden daadwerkelijk te ontwikkelen tot groenblauwe topkwaliteit. Dit kan het Rijk echter niet alleen; het vraagt om aansprekende plannen van samenwerkende partijen in die gebieden. Alleen samen kunnen we ervoor zorgen dat de groene buitenruimten, die van bufferzones transformeren tot metropolitane landschapsparken, meer betekenis krijgen voor de stedeling. <

Auteurs Claudia Veltrop, Debbie Nuijten en Marcel Vermeulen, programmadirectie Mooi Nederland van het Ministerie van VROM.

R2040

In de Structuurvisie Randstad 2040 (R2040) heeft het Rijk aangegeven de grotere eenheden van water, natuur en landschap op (inter)nationaal niveau meer in samenhang te willen bezien en beter met elkaar te willen verbinden. Bovendien constateert het Rijk dat bij de grotere steden een groot tekort is aan toegankelijk recreatief groen. Metropolitane Parken, toegankelijke recreatieruimten voor de stedeling, kunnen daarop een antwoord zijn. Het gaat om hoogwaardige groene gebieden die duurzaam weerstand bieden tegen verstedelijking en de kwaliteit van leven en het vestigingsklimaat in de buurt van steden verhogen. Water, natuur, landschap en recreatie staan in deze gebieden centraal. Deze hoogwaardige groengebieden oefenen ook een aantrekkingskracht uit op (inter)nationale bezoekers.

Het begrip Metropolitane Parken wekte echter verwarring. De Tweede Kamer heeft aangegeven de term Metropolitane Parken niet meer te willen gebruiken. Daarvoor in de plaats wordt nu gesproken van groenblauwe topkwaliteit nabij de steden. Groenblauw vanwege de ruimte voor groen en water. De term metropolitaan landschapspark is in dit artikel geïntroduceerd vanwege zijn bondigheid.

NIEUWE GRENZEN VAN HET GROEN

Politieke, economische en technologische ontwikkelingen leiden ook tot ruimtelijke veranderingen in en om de stad. De opkomst van het Metropolitane Park kan hiermee worden verklaard. Deze grote regionale parken zijn een reactie op een veranderende stedelijke context, een reactie die niet alleen in Nederland te zien is, maar mondiaal in steeds meer verstedelijkte gebieden valt waar te nemen.

Parc de la Villette, Parijs (foto Michiel Veldkamp)

- > Bij moderne parken worden uiteenlopende benaderingswijzen toegepast voor wat betreft planning, ontwerp en beheer. Enerzijds worden parken steeds meer benaderd vanuit ecologische aspecten, met een inrichting en onderhoud die geënt zijn op het reproduceren van natuurlijke milieus. Anderzijds zien we dat parken juist vaker pleinachtig worden, met veel verharde ruimten voor een intensief gebruik en mogelijkheden voor een scala aan sportieve en culturele programma's. Beide ontwikkelingen zijn een reactie op grote veranderingen in de stedelijke context van parken, zowel ruimtelijk als sociaal-maatschappelijk gezien.

Deze veranderingen veroorzaken verschuivingen in de grootte, vorm en programmering van parken, maar ze zijn ook bepalend voor innovaties en nieuwe denkwijzen over parken en 'stedelijke natuur'. Een reeks nieuwe 'Metropolitane Parken' in verschillende wereldsteden is in de laatste decennia de trekker van deze vernieuwingen. Dat begon in de jaren tachtig met Parc de la Villette in Parijs, een parkconcept dat navolging vond met soortgelijke parken in verschillende metropolen in Europa, Noord-Amerika en Azië. Sinds een aantal jaren duiken 'Metropolitane Parken' ook op in nabij-

gelegen stedelijke gebieden, waaronder het Ruhrgebied en in Nederland.

TERMINOLOGIE METROPOLITANE PARK

De term het Metropolitane Park is belast met verschillende en zelfs tegenstrijdige betekenissen. Voor veel mensen is het Central Park in New York het enige ware Metropolitane Park. Voor anderen bestaat het Metropolitane Park slechts in 'echte' metropolen zoals Londen, Parijs en Berlijn. In Nederland, lijkt het Metropolitane Park op het eerste gezicht ver verwijderd van de Metropolitane Parken die we daar aantreffen: Nederland heeft geen steden met meer dan één miljoen inwoners en in de Randstad - ondanks een gezamenlijk inwoneraantal dat vergelijkbaar is met dat van andere metropolen - is de verstedelijking zo verspreid dat je je kunt afvragen of er nou echt sprake is van een 'Deltametropool'.

Desondanks blijft de interesse in de metropool en het Metropolitane Park stijgen. De Randstad en zijn groene netwerk zijn sinds de jaren vijftig als metropolitane ruimte het onderwerp van studie. De meest recente studie - Randstad 2040 - bevatte zelfs een voorstel voor een netwerk van Metropolitane Parken tussen belang-

Park 21, Haarlemmermeer, Vista landschapsarchitectuur en stedenbouw

rijke stedelijke centra in de Randstad. Vanaf de jaren negentig is de gemeente Haarlemmermeer bezig met het realiseren van een nieuw park van duizend hectare tussen Hoofddorp en Nieuw Vennep - het zogeheten Park 21 - een voorziening die qua schaal en programma gericht is op de grotere, metropolitane, bevolking van de Noordvleugel, het noordelijke deel van de Randstad. Sindsdien zijn soortgelijke initiatieven van de grond gekomen, zoals het Park Leidsche Rijn ten westen van Utrecht en het Park Lingezegen tussen Arnhem en Nijmegen.

VERANDERENDE STEDELIJKE CONTEXT

De opkomst van het Metropolitane Park in Nederland is verklaarbaar. Deze parken zijn een reactie op een veranderende stedelijke context, een reactie die mondiaal in steeds meer stedelijke gebieden plaatsvindt. Sinds het midden van de twintigste eeuw hebben politieke, economische en technologische ontwikkelingen geleid tot toenemende ruimtelijke veranderingen in de stad, zoals het ontstaan van stedelijke regio's en megasteden. In tegenstelling tot de compacte negentiende-eeuwse stad, bestaan deze gebieden uit een collage van stedelijke territoria verspreid over grote gebieden, die verbonden zijn door een hoogwaardig infrastructuurnetwerk.

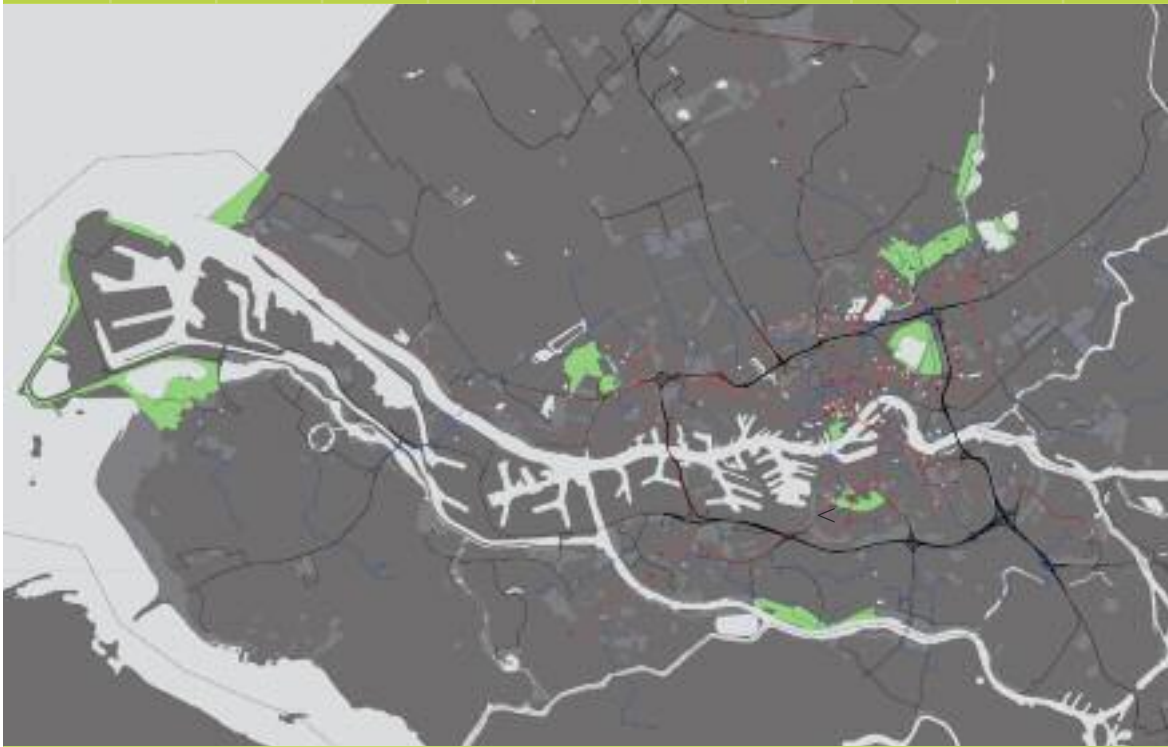
Sommige stedelijke regio's zijn qua inwoners zelfs nog vrij klein, maar ruimtelijk gezien hebben ze steeds meer weg van een metropool dan van een stad. Steeds meer stedelijk gebieden in Nederland worden – of gaan behoren – tot stedelijk regio's: De Stadsregio Rotterdam (of zijn grotere zus de Zuidvleugel) en de Amsterdam Metropolitan area, maar ook het KAN gebied (Knooppunt Arnhem-Nijmegen) en het verstedelijkte gebied Eindhoven-Helmond zijn bezig omvangrijke stadsregio's te worden. >

Parc de la Villette. Parijs, Bernard Tschumi

Central Park New York: icoon voor Metropolitane Parken (foto: Andrew Mace)

Metropolitane groenvoorzieningen Stadsregio Rotterdam, onderzoeksvorstel
'Public open space in dispersed urban regions' Research programme urban
landscape architecture, TU Delft 2010

> **PARK?**
Kenmerkend voor deze gebieden is het suburbane 'veld' waarin het verschil tussen stedelijke en landelijke milieus aan het vervagen is; een proces van verandering van het 'oorspronkelijke' landschap onder invloed van stedelijke ontwikkeling. De aanwezigheid van groentypologieën zoals recreatiegebieden, landschappelijke relictten, bufferzones en ecologische verbindingen zijn kenmerkend voor dit soort gebieden. Sinds een aantal jaren worden recreatieve, ecologische en landschappelijke doelstellingen ook gebundeld in initiatieven die eveneens 'park' genoemd worden. In stedelijk regio's maakt het van oudsher eenduidige 'stadspark' nu plaats voor Metropolitane Park met vaak heel uiteenlopende ruimtelijke eigenschappen. Maar hebben we het hier nog steeds over een park?

RUIMTETypOLOGIE
Als ruimtetyptologie waren de eerste parken een inversie van de Engelse landschapstuin: de picturale enscenering van de romantische tuin werd vertaald naar een nieuwe compositie van landschappelijke ruimtes en beelden in een stedelijk setting, met het landhuis verschoven van het midden naar de (stedelijke) rand van het park. Het Central Park in New York en het Vondelpark in Amsterdam zijn hier typische voorbeelden van. Hoewel levende composities, waren ze vooral ontworpen objecten - architectonische werken - die het onderliggende landschap

Landschapspark Duisburg-Nord, Peter Latz (foto: Michiel Veldkamp)

met een weloverwogen ruimtelijke, beeldende en programmatische vorm combineerden. Hoewel recreatiegebieden, landschappen, bufferzones en ecologische verbindingen parkachtige kenmerken kunnen vertonen, zijn ze daardoor zeker nog geen architectonische werken. Samenstellingen van deze elementen in Metropolitan Parken zijn dus nog geen waarborg voor het scheppen van een nieuwe park.

NIEUWE PARKEN

Sommige Metropolitan Parken daarentegen, zoals Duisburg-Nord, zijn wel geslaagd in het aanwenden van nieuwe groentypologieën, elementen en programma's in nieuwe (landschaps)architectonische werken. Ze tonen innoverende parkvormen en kunnen als ware nieuwe parken worden beschouwd. Nieuwe initiatieven zoals Park21, Park Leidsche Rijn en Park Lingezegen beloven ook interessante nieuwe parkvormen te worden die het begrip park opnieuw kunnen definiëren. Daarvoor moeten ze wel stevig tegen het licht van de historische en theoretische beginselen van een park worden gehouden en aan het park als een architectonisch (kunst)werk trouw blijven. Het park is een van de grootste uitvindingen van de landschapsarchitectuur en blijkt verrassende nieuwe oplossingen te bieden voor een snel veranderend stedelijk gebied. Het is aan de landschapsarchitectuur om het park als instrument in deze nieuwe rol goed in te zetten. Dat de Nederlandse Vereniging voor Tuin- en

Landschapsarchitectuur (NVTL) in 2010 het Metropolitan Park als thema heeft gekozen komt als geroepen: hopelijk zal dit parkconcept in zijn nieuwste incarnatie de aandacht voor het park op kritische wijze doen herleven. <

Auteur René van der Velde is landschapsarchitect en universitair hoofddocent van de Faculteit Bouwkunde aan de Technische Universiteit Delft.

Bronnen:

Meto Vroom, *Lexicon of Garden and Landscape Architecture* (Basel: Birkhauser, 2009)

Hilde Blank, Yoran van Boheemen, Matthijs Bouw, Jan Brouwer, Yttje Feddes, Judith van Hees, Mark Hendriks, Henk Ovink, Jan Willem Petersen, Elien Wierenga *Ontwerpen aan Randstad 2040* (Rotterdam: 010 Publishers, 2009)

Gemeente Haarlemmermeer, *Vista landscape & urban design, Startdocument Masterplan Park21* (Hoofddorp: Gemeente Haarlemmermeer, 2009)

René van der Velde, *Public open space provision in dispersed urban areas: Case Rotterdam Stadsregio* (Delft: Research programme Urban Landscape Architecture, 2009)

Clemens Steenbergen and Wouter Reh, *Architecture and Landscape: The Design Experiment of the Great European Gardens and Landscapes* (Berlin: Birkhäuser, 2003)

METROPOLITANE LANDSCHAP AMSTERDAM: BETERE ROUTES, MEER BELEVING, MEER DRAAGVLAK

Zowel Amsterdam als Rotterdam hebben in de afgelopen jaren onderzoeken verricht naar het groenbezoek en de stedelijke trends die daarmee samenhangen. Met opmerkelijke resultaten. Waar het parkgebruik in Amsterdam binnen tien jaar meer dan verdubbelde, bleef dat gebruik in Rotterdam constant. Ook wordt in Amsterdam het regionale groen vaker bezocht, terwijl dat bezoek in Rotterdam juist daalde. Toch horen beide steden volgens een landelijk onderzoek van het Natuurplanbureau tot die Nederlandse steden waarvan de bevolking het minst tevreden is over het regionale groen. Daarom heeft de gemeente Amsterdam recent nader onderzoek verricht naar recreatie op stadsdeelniveau waarbij gegevens over recreatiegebieden om Amsterdam in het onderzoek meegenomen zijn. Hoe moet een metropolaan landschap er anno 2010 uitzien?

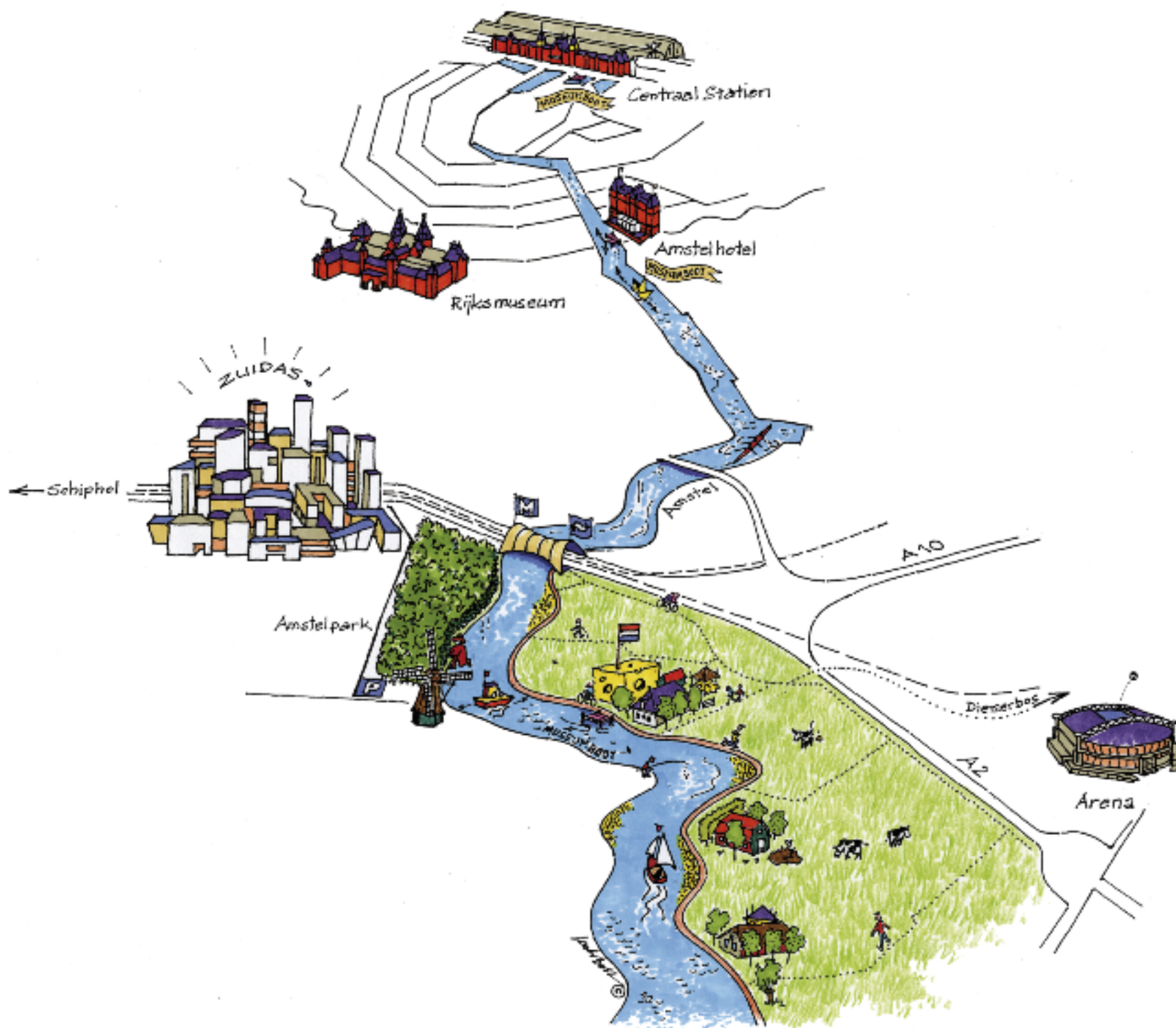
- > De lage waardering van het regionale groen rond Amsterdam en Rotterdam is volgens ons een kwalitatief probleem, géén kwantitatief probleem. Aannames van het Natuurplanbureau dat er onvoldoende opvangcapaciteit zou zijn voor bezoekers in de stadsparken kloppen niet. Uit recent onderzoek in Amsterdam blijkt dat parken die druk bezocht worden juist positief gewaardeerd worden. Natuurlijk wil niet iedereen altijd in een druk park zitten, maar daarvoor zijn er ook rustige parken en regionale groengebieden. Op korte afstand van Amsterdam zijn er gebieden waar je zelfs op dagen waarop veel gerecreëerd wordt weinig mensen ziet, zoals het Noorderbos in het recreatiegebied Spaarnwoude. Drukte in een bepaald gebied kan dus nooit de enige oorzaak zijn van de lage waardering van het regionale groen in de Randstad.

Soms bezoeken mensen groengebieden juist voor de drukte, op andere momenten willen ze er rust vinden. Maar als mensen echt rust willen, waarom zien we ze dan niet in het Noorderbos? Het antwoord heeft te

maken met een aantal factoren. Bezoekers die de rust opzoeken willen dat doen op mooie plekken die ook nog eens goed bereikbaar zijn. Er is geen gebrek aan groen, maar er is een tekort aan kwalitatief goed groen dat gemakkelijk bereikbaar is. Meer mooie en beter bereikbare recreatieplekken zullen de tevredenheid van de gebruikers doen toenemen.

GEVORMDE OF INGERICHTE GEBIEDEN

Gebieden die gevormd zijn door de natuur en geschiedenis nemen toe in populariteit. De Kennemerduinen, het Noordzeestrand, Amstelland en Waterland doen het goed bij het publiek. Op de tekentafel bedachte gebieden nemen daarentegen af in populariteit. Dat geldt zowel voor het Amsterdamse Bos en 't Twiske als voor Spaarnwoude. Vooral het bezoek aan ingerichte recreatiegebieden op enige afstand van de stad neemt sterk af. Deze trend heeft te maken met veranderingen in mobiliteitspatronen. De afgelopen vijftien jaar nam het percentage ritten in Amsterdam dat per fiets gemaakt wordt fors toe ten

koste van ritten met de auto of het openbaar vervoer. De recreant op de fiets wil dichtbij kunnen recreëren.

MOOIE EN GOEDE ROUTES

Amstelland en Waterland zijn beide cultuurhistorisch interessante gebieden. Toch neemt de populariteit van het aan de zuidzijde van Amsterdam gelegen Amstelland in de gehele stad toe, terwijl het aan de noordzijde gelegen Waterland voornamelijk bezocht wordt door bewoners uit Amsterdam-Noord. De verklaring hiervoor ligt deels bij de aantrekkelijkheid van de routes naar de recreatiegebieden. Amstelland heeft een geweldige route direct langs de oevers van de rivier. Deze route is steeds beter, mooier en bekender geworden, waardoor de psychische afstand naar Amstelland kort is. Er zijn meerdere routes vanuit de stad naar Waterland, maar geen van die routes heeft de allure en helderheid van de Amsteloevers. Het is er spoorzoeken geworden. De eenvoudigst vindbare route, over de Amsterdamse en Schellingwouderbrug aan de oostkant van de stad heeft aan kwaliteit verloren door de

aanleg van de ontsluiting naar het oostelijke stadsdeel IJburg, waardoor de psychische afstand naar Waterland daar juist is vergroot. Precies daar, in Amsterdam-Oost, zie je dan ook een afname van het bezoek van Waterland.

BEKENDHEID EN DRAAGVLAK

De groeiende populariteit van Waterland onder de inwoners van Amsterdam-Noord is te verklaren uit het feit dat dit stadsdeel veel doet aan promotie. Zo krijgen alle nieuwe bewoners een informatiepakket waarin onder meer staat waar ze kunnen recreëren. Waterland wordt daarin uitgebreid beschreven. Deze lokale populariteit steekt echter schril af tegen de regionale bekendheid. Slechts één procent van de Noord-Hollanders noemt Waterland als recreatiegebied. Buitenlandse toeristen weten juist wel weer de weg naar Waterland te vinden. Overal in Waterland kom je Italianen en Japanners tegen op rode fietsen van MCBike. In de Lonely Planet-gids over Nederland staat geschreven dat je op het Centraal Station van Amsterdam een fiets kunt huren >

In tegenstelling tot Waterland heeft Amstelland een goede aansluiting op de stad, lokaal moeten locaties en paden worden ontwikkeld (ontwikkelstrategie Amstelscheg, DLG, illustratie Jook Boll, 2006)

Lagendijk
tuin- en landschapsarchitecten bv
Weegbree 8,
Postbus 67
2860 AB Bergambacht
info@lagendijktlarchitecten.nl

Stadsvernieuwingsproject
Krimpen aan den IJssel, 2010

WWW.LAGENDIJKTARCHITECTEN.NL

buro hollema bnt

- landschapsarchitectuur
- civiele techniek

asserstraat 12
9451 ac rolde
tel. 0592 - 241313
fax 0592 - 243085
e-mail
info@burohollema.nl

Waterrijk - Park Lingezegen www.veenbosbosch.nl

veenbosbosch

veenbosbosch
landschapsarchitecten

**VIA
FUTURA**

Meedenkers & Doeners

*Uw ontwerp
geven wij vorm*

www.via-futura.nl

LANDLAB studio voor landschapsarchitectuur

Amsterdamseweg 21 6814 GA Arnhem
026 4420766 | 026 4426650
studio@landlab.nl | www.landlab.nl

Amsteloever (foto Teddy Buningh), Waterland (foto Enrico Anghileri), Twiske (foto Koos van Zanen), Noorderbos (foto Michiel Veldkamp)

> bij MCBike en hoe je vanaf het station naar Marken en Volendam kunt fietsen. Het gebrek aan regionale bekendheid van een gebied als Waterland is zorgelijk te noemen als je weet dat bekendheid van een gebied en informatie over dat gebied de basis vormt van betrokkenheid en steun vanuit de stad voor de hoogwaardige ontwikkeling van een nabijgelegen groengebied.

WAARDERING RECREATIEGEBIEDEN

Het is interessant om te kijken naar het verband tussen de waardering van gebieden en het bezoek. Een hoge waardering en veel bezoek zijn niet per definitie aan elkaar gekoppeld. Veranderingen in populariteit (figuur 1, derde kolom tussen haakjes) en een hoge waardering correleren beter. Je kunt stellen dat de veranderingen in populariteit zijn te verklaren uit een oordeel over de kwaliteit van een bepaald gebied en dat investeren in kwaliteit loont.

BELEID METROPOLITANE LANDSCHAPPEN

Hoe gaan we deze gegevens nu vertalen richting beleid voor het Amsterdamse metropolitane landschap? Het is van belang dat nieuwe groengebieden rond Amsterdam zo dicht mogelijk tegen de stad aan liggen en dat ze goed bereikbaar zijn. Bij gebieden die al een hoge belevingswaarde of functie hebben, moet geïnvesteerd worden in goede en aantrekkelijke verbindingen tussen woning en buitengebied. In goed bereikbare gebieden met minder kwaliteit zou geïnvesteerd moeten worden

	Waardering 2008	Meest bezocht 2008 (met tussen haakjes veranderingen ten opzichte van 1996)	Wel eens bezocht 2008
Kennemerduinen	8,2	7 (+3)	59
Waterland	8,0	6 (+4)	23
Gooi	7,9	1 (0)	15
Amsterdamse bos	7,8	37 (-19)	77
Noordzeestrand	7,8	21 (+6)	68
Twiske	7,7	6 (-4)	35
Amstelland	7,6	10 (+6)	32
Vinkeveense plassen	7,5	1 (0)	20
Spaarnwoude	7,5	5 (-1)	33

Fig 1. waardering versus bezoek in het grote groenonderzoek (GGO) in Amsterdam 2010.

in de verbetering van het ontwerp, het onderhoud en de voorzieningen, de afname van overlast door bijvoorbeeld verkeer en het tegengaan van verrommeling. De minder bekende landschappen moeten gepromoot worden bij de bevolking; want nog steeds geldt dat onbekend ook onbemind kan maken. Groene gebieden in de nabijheid van de stad zijn te waardevol om ze door gebrek aan draagvlak verloren te laten gaan. <

Auteur Ed Buijs is beleidsmedewerker Groen bij Dienst Ruimtelijke Ordening, Amsterdam.

Bronnen:

Grote groenonderzoek Amsterdam, 1996 en 2008
Recreatiemonitor Twiske, Spaarnwoude, Amstelland, 2007, 2008, 2009

Belevingswaardenmonitor Nota Ruimte Natuurplanbureau, 2006

Polder-, park- en leisurelaag Park 21, Vista landschapsarchitectuur en stedenbouw, 2010

VORMGEVEN AAN PARK21: EEN NIEUWE ESTHETIEK

Een alom aanvaarde definitie van een Metropolitaan Park bestaat nog niet. Toch claimt Haarlemmermeer de primeur. Met Park21 ontwikkelt ze, binnen haar Ringvaart, het eerste Metropolitane Park, stellen projectmanager Rob van Aerschot en Rik de Visser, landschapsarchitect van Park21 en directeur van Vista Landschapsarchitectuur en Stedenbouw. In het bewuste gebied, tussen de twee grootste woonkernen Nieuw-Vennep en Hoofddorp, is ruimte voor een uitgestrekt park van duizend hectare met eigentijdse leisure, landbouw met publieksfuncties, klein- en grootschalige sportfaciliteiten, evenementen en attracties.

> Veelzijdigheid troef dus, maar daarom nog geen allegaartje, want er is een thematisch uitgangspunt. Rik de Visser: 'Bijzonder aan Park21 is dat het oorspronkelijk cultuurlandschap is. Die eigenheid van de plek, het polderlandschap en de boerderijwegen willen we zichtbaar houden. De roots én de ontginning van het gebied moeten worden getoond, in combinatie met een recreatief programma. Dat levert een nieuwe esthetiek op.'

Rob van Aerschot: 'Hedendaagse stedelingen hebben behoefte aan authenticiteit, maar ook aan ervaringen en belevenissen. We willen daarom in Park21 het authentieke landschap versterken en daar kwaliteiten aan toevoegen. De belevenissen kunnen allerlei vormen hebben, van sporten tot flaneren. De Visser: 'We willen het polderlandschap combineren met de traditionele elementen van een park met een recreatief programma. Het is de bedoeling dat het park een regionale en nationale bete-

kenis krijgt en ook internationaal gezien een rol gaat spelen. Wat dit park metropolaan maakt is juist de schaal, het internationale aspect ervan en de voorzieningen en evenementen die daarbij horen.'

LANDSCHAPSBELEVING

De landschapsarchitect: 'De polder is natuurlijk van origine een agrarisch gebied. Met lekkere vette boerderijen. Maar dat landschap is veranderd. Verrommeld, zullen sommigen zeggen. Het gebied van Park21 is nu nog een landschap dat aan het twijfelen is over zijn toekomst. Je kunt er een suburbaan metropolaan landschap in zien dat zijn authenticiteit nog niet heeft opgegeven. Maar in die voor landbouw ontworpen polder domineren inmiddels toch de metropolitane functies wonen, werken en luchtvaart.' Projectmanager van Aerschot: 'De landbouw blijft zichtbaar, maar

transformeert tot verbrede landbouw, met veel ruimte voor publieksactiviteiten. Voor stedelingen is het belangrijk te weten waar hun voedsel vandaan komt. Grootschalige productie voor de wereldmarkt zal minder worden, maar streekproductie is hier natuurlijk wel mogelijk. Zo brengen we het platteland naar de stad toe en kunnen stedelingen het landschap beleven.'

GELAAGD PARK

Park21 bestaat uit drie lagen, drie dimensies. Een polderlaag met stadslandbouw en gebruiksnatuur, een parklaag en een laag met eigentijdse leisure. De parklaag is de drager van de openbare ruimte en structureert het park als geheel. De parklaag wordt letterlijk op het bestaande polderlandschap gelegd. Dat levert niet alleen een spannend ruimtelijk contrast op, het is ook de kapstok waaraan private initiatieven >

LANDSCHAP

STEDENBOUW

CULTUURHISTORIE

ARCHITECTUUR

NATUUR

LEIDSCHER RIJN PARK

Ontwerp en realisatie van een uniek stadspark

Paperback met flappen en preeg
30,5x24 cm, 160 pagina's, full colour
ISBN 978-90-75271-50-8, Prijs 24,90
Oktober 2010. Uitgave ism Gemeente Utrecht.

Leidsche Rijn Park is uniek. Het is een enorm park op voormalige tuinbouwgrond, midden in de Utrechtse Vinex-wijk Leidsche Rijn. Een tien kilometer lang lint van asfalt en bloemen omringt het park. Daarbinnen waan je je ver van de bewoonde wereld. Een groot hof in Engelse landschapsstijl, een beeldentuin, sportvelden en ruige natuur liggen hier naast elkaar. Een rivierloop uit de Vikingtijd is hersteld en er zijn overblijfselen uit de ijzertijd en sporen van de Romeinen te vinden. De oorspronkelijke boerderijen en enkele kassen zijn gehandhaafd. Statige huizen aan de parkrand zorgen voor stedelijke allure.

Adriaan Geuze van bureau West 8 ontwierp het park in 1997. Geuze is erin geslaagd een samenhangend park te maken waarin de talloze gewenste voorzieningen elk een plek hebben. Dit boek volgt de ontstaansgeschiedenis vanaf de eerste schetsen en ambities tot het stukje bij beetje uitvoeren van de plannen. In portretten vertellen bewoners, ontwerpers, bestuurders en ondernemers over hun betrokkenheid bij het park. Fraaie schetsen en foto's illustreren de ontwerpgeschiedenis van Leidsche Rijn Park en laten zien hoe het park langzaam wordt ontdekt door de bewoners van Leidsche Rijn en Utrecht.

november 2010
LANDSCHAPSARCHITECTUUR EN
STEDENBOUW IN NEDERLAND 09-10
ISBN 978-90-75271-45-4
Prijs 39,90

DUURZAME STEDENBOUW/
SUSTAINABLE URBAN DESIGN
ISBN 978-90-75271-33-1
Prijs 37,00

DE AVONTUURLIJKE ARCHITECTUUR VAN DE SCOUTING
ISBN 978-90-75271-35-5
Prijs 26,50

BEVLOGEN LANDSCHAP/SOARING
LANDSCAPE - PETER VAN BOLHUIS
ISBN 978-90-75271-34-8
Prijs 49,50

OKRA - LANDSCHAPSARCHITECTEN/
LANDSCAPE ARCHITECTS
ISBN 978-90-75271-42-3
Prijs 24,50

BUNDEL - MODELSTAD
HOUTEN/HET GROEN OMARMED
ISBN 978-90-75271-41-6
Prijs 44,50

Park 21, Haarlemmermeer, Vista landschapsarchitectuur en stedenbouw, 2010

> kunnen worden opgehangen. De Visser: 'Groen vormt altijd de basis van een park. Het geeft kwaliteit en een maatschappelijke waarde. Wat we daarbij niet moeten vergeten, is dat groen ook op de lange termijn een enorme economische waarde vertegenwoordigt. Kijk naar het Gooi, de binnenduinrand of Amelisweerd. Dat groen is van onschatbare waarde.'

TOERISTISCHE BESTEMMING

Wat nieuw is in Park21 is de aandacht voor eigentijdse leisure. 'Uit onderzoek blijkt dat daar veel behoefte aan is', zegt Rik de Visser. 'Bijzonder aan Park21 als omgeving voor leisure is het oorspronkelijke cultuurlandschap en de eigenheid van de polder. Zo'n leisure-voorziening moet niet footloose zijn, initiatieven moeten juist relateren aan de plek, de polder en de akkerbouw.' Tussen Hoofddorp en Nieuw-Vennep komt een parkcentrum waarin ruimte is voor een bezoekerscentrum en een combinatie van horeca, congresfaciliteiten en hotels. Hiermee krijgt de gemeente Haarlemmermeer een groen hart waar bewoners van Nieuw-Vennep en Hoofddorp elkaar kunnen ontmoeten. Voor grootschalige leisure-functies is ruimte aan de oostkant van het park, vlak aan de A4. De centrale ligging van het park in de Randstad is een pluspunt; de locatie is met de auto of het openbaar vervoer voor drie miljoen Nederlanders binnen een half uur te bereiken, voor zes miljoen mensen is het binnen een uur te bereiken. Bovendien ligt het op een steenworp afstand van Schiphol. 'Het gebied heeft alles

in zich om een majeure toeristische bestemming te worden. Leisure-ondernemers kunnen er hun slag slaan. We zijn erg benieuwd wat voor creativiteit er uit de markt naar boven komt', zegt Rob van Aerschot.

VLIEGENDE START

Rik de Visser benadrukt dat het ontwerpen van Park21 een proces is, een enorm groot project met veel onzekerheden. 'Maar er kan al wel een start gemaakt worden met Park21, een vliegende start. Het park moet nu al gaan leven.' De Visser geeft de aanleg van veldpaden als voorbeeld. 'Met minimale middelen kun je het gebied al toegankelijk maken. Desnoods tijdelijk. Park 21 leeft ook al volop. Het begint echt al van de mensen te worden.'

PARK21 ONTWIKKELT ZICHZELF

Park21 is ook een antwoord op de hedendaagse behoeften van recreanten. Rik de Visser: 'Neem het Amsterdamse Bos. Dat is een park met waterpartijen, een volkspark voor sport en spel. Maar de hedendaagse stedeling wil behalve authenticiteit en sport en spel ook ervaren en beleven. Hij of zij wil in het park flaneren, uitgaan en 5D-films, met geur en wind, bekijken. In Park21 worden dat soort elementen op grote schaal toegevoegd. Vergelijk Park21 ook met Versailles. Het park daar is een totaalcompositie. Net zoals het Amsterdamse Bos ontstaan is vanaf de tekentafel. Park21 komt meer voort uit een ontwikkelstrategie.

Het moet zich deels zelf ontwikkelen met particuliere initiatieven. De architecten kunnen niet de laatste penstreek zetten. Park21 wordt een park dat zich als stad ontwikkelt, wij bieden slechts de hoofdstructuur en de condities. Als je dat goed doet, kan een geweldig park ontstaan waar allerlei dingen gebeuren. Van Aerschot: 'Dat er van alles mogelijk is, maakt Park21 ook metropolitaan. Het park biedt een compleet programma voor de bewoners van de Randstad die buiten willen zijn. Maar de ontwikkeling van het park is ook een proces. In het ontwerp leggen we zaken vast, zoals de parklaag, de zichtlijnen en de ontsluiting. Binnen dat ruimtelijk kader is ruimte voor de ontwikkeling van kleinschalige en grootschalige initiatieven. Ik denk dat juist deze procesmatige wijze van totstandkoming van Park21 voor een eigen karakter zorgt. Het wordt echt een park dat ook van alle mensen is.' <

Auteurs Wim Koevoet en Jacinta de Moor werken voor de gemeente Haarlemmermeer aan Park21.

NIEUWE FUNCTIES IN GROENE STERREN

Ruim veertig jaar geleden wezen politici met een vooruitziende blik in de **Tweede Nota Ruimtelijke Ordening** de zogeheten groene sterren aan, tussenstedelijke recreatiegebieden. In de Randstad werden onder meer Midden-Delfland, tussen Delft en Rotterdam en Spaarnwoude, tussen Amsterdam en Velsen-Haarlem, aangelegd als recreatiegebieden. Plekken waar nog steeds rust en ruimte te vinden is, maar waar dankzij het recreatieschap, landschapsarchitecten en ondernemers ook van alles te doen en te beleven valt. Hoe ontwikkelden deze groene sterren zich en hoe gaan bestuurders, ontwerpers en beheerders om met deze duizenden hectaren openbaar groen.

Uitzichtpunt De Stoelen, Midden Delfland
(ontwerp Marchel-Wim van Dongen, in opdracht
Dienst Landelijk Gebied, foto Onno de Wit)

- > In Midden-Delfland liggen de recreatiegebieden die intensief gebruikt worden aan de randen, in het midden is er een open agrarisch gebied. 'En dat moet zo blijven', zegt Sandra den Adel, senior beleidsmedewerker bij het recreatieschap Midden-Delfland. 'We kregen steeds vaker geluiden uit de bevolking dat het agrarisch gebied niet op de schop moet. Mensen zijn juist gehecht aan de authenticiteit van die gebieden.'

ACTIEF RECREËREN

Alle gemeenten die bij Midden-Delfland horen leggen geld bij elkaar, het recreatieschap behartigt de belangen van de recreanten. Den Adel: 'Omdat we meer inzicht wilden krijgen in het veranderende gebruik van Midden-Delfland hebben we een recreatie-onderzoek verricht. Werd er vroeger voornamelijk stationair gerecreëerd, de hele dag op de campingstoel op dezelfde plek, tegenwoordig recreëren mensen actief; ze wandelen, fietsen, skeeleren, rijden paard of varen in het gebied. In Midden-Delfland, dat veel bezocht wordt door gepensioneerden, was er bijvoorbeeld behoefte aan goede fietsroutes.

We hebben daarom een fietsroutestructuur gemaakt die gekoppeld is door een aantal fietsknooppunten die ook aansluiten op andere fietsroutes in Zuid-Holland. Recent is er een fietscafé geopend, waar mensen hun banden kunnen plakken of hun elektrische fiets kunnen opladen. Recreatieplaatsen blijven in trek bij mensen met kleine kinderen. Verschillende boeren in het gebied zijn ecologisch gaan werken of hebben hun bedrijfsvoering verbreed met recreatieve bezigheden. Met name stedelingen willen graag geïnformeerd worden over het boerenbedrijf en kopen er streekproducten.'

OPEN LANDSCHAPPEN

De rol van de ontwerper is veranderd. 'Tegenwoordig worden we vanaf het begin betrokken in het denkproces over gebiedsontwikkeling. Daarbij leveren landschapsarchitecten een waardevolle input over wat beschermd dient te worden en wat veranderd kan worden. Het is eigenlijk uit de tijd geraakt om alles kant en klaar aan te leggen. De recreant is vrijer en individueler geworden. Ze willen liever zelf bedenken wat ze ergens gaan

Golfoernooi, Spaarnwoude (ontwerp en foto Gerard Jol)

doen. Een nieuwe ontwikkeling vindt plaats in het Oeverbos. We maken daar nu, met behoud van de oude bomen, weer een open landschap met zichtlijnen. Niet alleen omdat mensen open landschappen meer zijn gaan appreciëren, maar ook uit veiligheidsoverwegingen. Criminaliteit heeft zich verplaatst vanuit de stad naar het buitengebied. Werden vroeger zomaar honderden hectaren bos of gras aangelegd, tegenwoordig letten we meer op de onderhouds- en beheerskosten die daaraan verbonden zijn.'

HISTORISCHE WAARDE

Landschapsarchitect Gerard Jol, die zich later in zijn loopbaan heeft gespecialiseerd in golfbaanarchitectuur was van meet af aan betrokken bij de uitwerking van de groene ster Spaarnwoude. 'Door het beleid van destijds zijn er gelukkig nog groene gebieden in de Randstad. Het is een uniek concept voor Europa. Destijds werd dit gebied niet alleen aangewezen om te voorkomen dat steden aan elkaar zouden groeien, maar ook om veel-bezochte, kwetsbare gebieden zoals de Veluwe en de duinen, te ontlasten. De deelgebieden werden door het rijk aangewezen, ik mocht ze uitwerken. Een groot deel van Spaarnwoude was eigenlijk een kale, blanco polder. Basisplan was dat er grote speel- en ligweiden en veel bebossing moest komen, terwijl er ook sprake was van een deelgebied met een middeleeuws verkavelingspatroon met historische waarde en een fraaie openheid. Ik heb een gevecht met het ministerie moeten leveren om dat gebied open te houden. Ook de A9 wilden ze

graag ingebost zien. Ik vond dat je het landschap, met de horizon en de koeien in de wei juist moest blijven zien vanaf de snelweg. Het werd een compromis met enkele bosjes.'

RUIMTELIJKE FUNCTIES

'Aan de randen, waar de intensieve recreatie plaatsvindt, heb ik heuvels en plassen ontworpen, evenals de grootste openbare golfbaan van Europa, een van de weinige groene ruimtes die zichzelf qua kosten bedruipt. Het middengebied is open gebleven met daarin onder meer de educatieve boerderij Zorgvrij waar oude dierenrassen gehouden worden. Een bestaand recreatiegebied vraagt om bijstelling. Ook bij de landgoederen zie je dat ze zich in de loop van de tijd aan economische behoeften aan-gepast hebben. Het is logisch dat horeca- en vrijetijds- ondernemers zich hier zijn gaan vestigen en dat er evenementen georganiseerd worden. Als architect zou je graag bij het gebiedsbeheer betrokken blijven. Het gaat niet alleen om ecologie, ook de ruimtelijke functies van een gebied zijn van belang. Beheren is ook ontwerpen. Op sommige plekken in Spaarnwoude zou ik nu ontwerpen met de bijl.'

KWALITEIT BEHOUDEN

Henk Wijkhuisen, bestuursadviseur van het Recreatieschap Noord-Holland: 'We vervullen met Spaarnwoude een belangrijke functie voor het welzijn en de gezondheid van mensen, maar ook het ecologisch beheer, goed voor de weidevogels, levert maatschappelijk rendement

op. De gebieden die we hebben willen we het liefst kwalitatief gezien verbeteren, maar tegelijkertijd komen er nog steeds nieuwe gebieden bij. Het onderhoud aan groen, wegen en bruggen en het toezicht kost veel. Het einde van het vlees op onze botten valt jammer genoeg samen met de financiële crisis. De potjes van de gemeenten die ons per bezoeker betalen, worden kleiner. We kampen dus met een behoorlijk dilemma. Als we minder geld investeren loopt de kwaliteit terug en ontvangen we minder bezoekers. Evenementen zoals het dancefestival Dance Valley leveren ons veel op en we hebben ook plannen om een vakantiewoningenpark bij Spaarnwoude te bouwen. Financieel staan we voor een enorme opgave waar we binnen enkele jaren uit moeten zien te komen. In onze toekomstvisie voor het gebied van ruim twee jaar terug, dus voor de crisis, staat geschreven dat geld nooit een doorslaggevende reden mag voor de kwaliteit van Spaarnwoude. Maar de realiteit is toch dat we alleen met geld kwaliteit kunnen blijven leveren.'

Auteur Cécile van der Heijden is communicatiekundige en tekstschrijver.

DE METROPOLITANE VOEDSELSTRATEGIE: WEERBARE VOEDSELVOORZIENING, DUURZAME STEDEN

Nederland heeft geen beleid om landbouwgrond te beschermen. Ruimtelijk gesproken vervult het landbouwareaal een reservefunctie, boeren mogen blijven boeren totdat een andere functie zich opdringt die meer relevant geacht wordt, zoals woningbouw, bedrijvigheid, recreatie, nieuwe natuur en tegenwoordig ook wateropslag. De landbouw leeft vanwege deze landhonger vaak op gespannen voet met andere sectoren. Dat terwijl landbouw een belangrijke functie heeft met betrekking tot voedselzekerheid en kleinschalige landbouw nabij steden niet alleen bijdraagt aan een gevarieerd landschap maar ook aan het duurzaam maken van de steden.

- > Dat veel landbouwers op gespannen voet leven met andere belanghebbenden wordt duidelijk met de oprichting van verschillende comités, zoals Nieuwe Natuur, Nee!, een comité dat ageert tegen plannen waarbij grond in water of natuur omgezet wordt. Ook in academische kring werd regelmatig geopperd dat we in Nederland zonder landbouw zouden kunnen. Zo stelden economen nog maar tien jaar geleden dat de landbouw in Nederland duur betaald wordt door de vele subsidies en een aantal negatieve externe effecten en dat er veel voordeel te behalen is door onze landbouw te verplaatsen naar ontwikkelingslanden (Kol en Kuijpers, 1999).

BESCHERMING LANDBOUWGROND

Dat, terwijl andere dichtbevolkte landen, zoals bijvoorbeeld China, wel een beleid hebben om landbouwgrond te beschermen tegen andere vormen van gebruik (Ding, 2003). Het doel daarbij is zeker te stellen dat er genoeg areaal is om de bevolking te voeden. De laatste jaren zijn er ook steeds meer steden en metropolitane regio's die zich druk maken om het behoud van landbouwgrond

in hun nabijheid, zoals Londen en steden als Vancouver in British Columbia. Mensen voelen zich daar te afhankelijk van lange aanvoerlijnen, waarvan de kwetsbaarheid zich steeds duidelijker manifesteert door de voedselcrisis, financiële speculatie, transportstakingen en terroristische dreigingen. Als de olietoevoer stopt zijn de schappen binnen drie dagen leeg; 'we are nine meals away from anarchy', zo concludeerde men in het Verenigd Koninkrijk. Daar werd onderzoek gestart om te kijken hoe het aandeel lokaal geteeld voedsel juist kan toenemen.

VOEDSELZEKERHEID

Ons kabinet heeft een visie geschreven over de ontwikkeling van de Randstad, Randstad 2040, met daarin veel aandacht voor de aantrekkelijkheid van dit gebied als vestigingsplaats voor het internationale bedrijfsleven (Ministerraad 2008). Maar met geen woord wordt in die visie gerept over het belang van de voedselvoorziening voor deze dichtbevolkte regio en de mogelijke inpasbaarheid in en bescherming van de landbouw in onze

Hollandse Deltametropool. Daar waar Nederland inzet op de ontwikkeling van open gebieden als Metropolitane Parken, waar vooral natuur en landschap ruim baan krijgen en productieve landbouw voornamelijk moet wijken, zie je op andere plaatsen in de wereld juist een trend van park richting stadsboerderij, zoals bij het Grant Park Chicago of de de Caoheidian Eco-City, in Tangshan, tweehonderd kilometer ten zuidoosten van Beijing. Het woord voedselzekerheid komt niet voor in onze kabinetsvisie, het woord voedsel wel, maar alleen als karakteristiek van natuurlijke ecosystemen, zoals voedselarme weilanden en voedselrijke bossen. Een gemiste kans.

METROPOLITANE VOEDSELSTRATEGIE

Dat is een gemiste kans. Niet zozeer omdat we in Nederland moeten vrezen voor onze voedselzekerheid, we zijn voor veel landbouwproducten een netto-exporteur. Maar wel omdat te vrezen valt dat de landverwerving, gebiedsontwikkeling en het beheer van deze natuur- en landschapsparken een aanslag vormen op overheidsmiddelen die de budgetten ver te boven gaan. Het ligt meer voor de hand om een andere manier van boeren als uitgangspunt te nemen, meer in combinatie met natuurproductie en meer gericht op de omliggende steden qua voedselproductie maar ook qua aanbod van op de stedelijke behoeften toegespitste diensten. Het is ook een gemiste kans omdat inmiddels gebleken is dat stedelingen, zeker de mensen met lagere inkomens of een allochtone achtergrond, liever in het groen van de wijk of de stad recreëren en de grote speciaal aangelegde recreatiegebieden en natuurlandschappen buiten de stad niet zo vaak of niet door zoveel mensen bezocht worden als de >

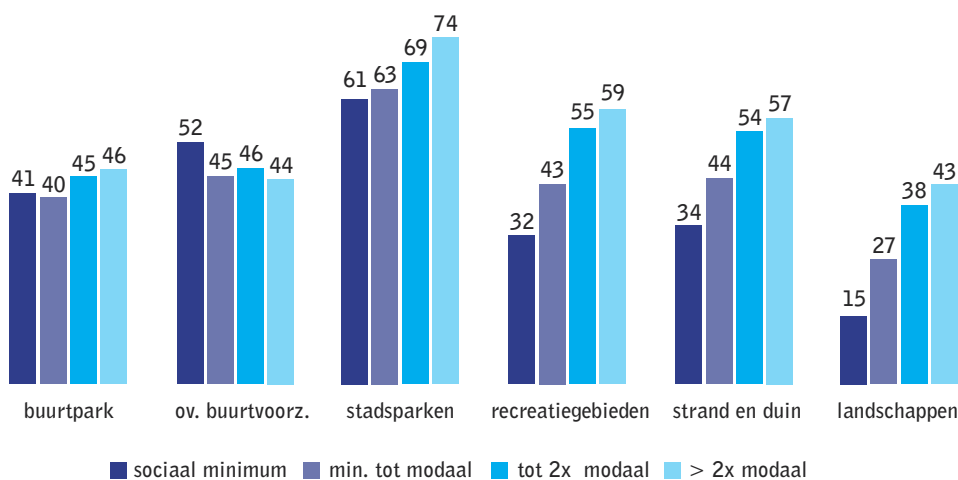

In 1993 opende Eli Zabar een kruidenierswinkel en café in een voormalige mosterd- en azijnfabriek in New York. Volgens zijn filosofie kocht hij zijn groenten zo dichtbij mogelijk, op het dak bouwde hij een kas voor tomaten en sla.

Percentage Rotterdammers dat verschillende groenvoorzieningen bezoekt naar inkomen

> uitgaven om deze gebieden aan te leggen en in stand te houden doen vermoeden (Groenonderzoek Rotterdam 2008).

BAND MET HET LAND

Lokaal geproduceerd voedsel is een trend, getuige de opkomst van initiatieven als MarQt (een supermarktfomule die zich bij voorkeur laat bevoorraden door lokale leveranciers) en Willem en Drees (een ondernemersduo dat in gewone supermarkten schappen plaatst met verse kwaliteitsproducten, afkomstig van leveranciers die binnen een straal van veertig kilometer van de winkel werken). Mensen met een allochtone achtergrond komen wel de stad uit om direct bij de boer hun voedsel in te kopen. Het is goedkoper en gemakkelijker te verwerken tot typisch etnische producten, zoals Pakistaanse zachte kaas die van nog warme verse koeienmelk gemaakt moet worden. Wie het open landschap kent omdat hij er zijn voedsel uit betreft zal het ook meer waarderen dan wie het alleen kent omdat hij er passief van geniet als forens of als rustzoekende bezoeker in het weekeinde. 'Eat the view' is de naam van een campagne van de Engelse Countryside Agency die producten promoot die de beleving van het landschap ondersteunen.

DUURZAME STEDEN

Metropolitane Parken zijn hard nodig in een verstedelijkt gebied als de Randstad, maar landschapsarchitecten moeten in hun ontwerp rekening houden met de

kosten van aanleg en gebruik. Als het budget op is als alle grond aangekocht is, ontstaat een park met een veelal weinig inspirerend ontwerp en geen budget voor programmering en beheer. Op de stad gerichte vormen van voedselproductie door bestaande of nieuwe boeren kunnen fungeren als drager voor de instandhouding van de kwaliteit van het landelijk gebied, ook of juist in een sterk verstedelijkte omgeving. De sterke ruimtelijke scheiding tussen voedselproductie enerzijds, grootschalig efficiënt en gericht op de export voor de wereldmarkt, en natuur en recreatie anderzijds met 'echte' natuur en extreme outdoor-ervaringen is niet altijd functioneel noch inspirerend. Het creëren van afwisselende, kleinschalige zowel productief als consumptief gebruikte landschappen in en nabij metropolen leidt tot een weerbaarder voedselvoorziening, een groter woongenot en meer duurzame steden. <

Auteur Jan Willem van der Schans is verbonden aan het Landbouw-Economisch Instituut en verricht daarnaast onderzoek bij de leerstoelgroep RURALE SOCIOLOGIE, beide maken deel uit van Wageningen Universiteit en Researchcentrum.

Bronnen:

Chengri Ding, Land policy reform in China: assessment and prospects, Land Use Policy 20 (2003) 109-120

Iris Dudok i.s.m. Chris de Vries (COS), The Smart Agent Company, Anja Guinee en Frank de Josselin de Jong (TU Delft), Groenonderzoek Rotterdam 2008, januari 2009 Ministerraad, Structuurvisie Randstad 2040, naar een duurzame en concurrerende Europese topregio, 2008

J. Kol, B. Kuijpers, De landbouw wordt duur betaald. In: Economisch Statistische Berichten, 08-10-1999

Met dank aan Praktijkonderzoek Plant en Omgeving, Tycho Vermeulen, voor de cartoon

COLUMN

ECHT LANDSCHAP

> **De Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (VNC) heeft het onderzocht: Nederland is niet mooi. Er is namelijk weinig natuur en bos - natuur en bos zijn per definitie mooi - en onze oude cultuurlandschappen zijn magere aftreksels van hoe ze er vroeger uitzagen. Die enkele houtwallen, singels en knotwilgen die er nu nog staan zouden niets voorstellen in vergelijking met de vele beplantingen die de historische kaarten ons voorspiegelen.**

Onze Zuiderzeepolders blijken lelijk te zijn. Dergelijke nieuwe landschappen hebben volgens de VNC immers te weinig 'groen-blauwe dooradering'; dooradering met groen en water. Volgens de VNC-criteria moet vijf procent van het oppervlak bestaan uit beplantingen langs wegbermen en randen van kavels, voordat een landschap mooi genoemd kan worden. En dat haalt een polder bij lange na niet. Dus lelijk!

Een paar maanden geleden reed ik weer eens door de Flevopolders en zag ik de landschapsarchitectonische compositie van wegen, de bomenrijen, boerderijen en hun erfbeplantingen, als eilanden van groen in de open ruimte en al die windturbines, hagelwit. Een compositie die ruimte geeft aan de dynamiek van een agrarisch productielandschap. Soms zie je er uitgestrekte korenakkers of felgele koolzaadvelden. Wij zagen bloembollenvelden in bloei. Ontzagwekkend.

We reden door naar Schokland, het voormalige eiland. We keken vanuit het oude Emmeloord naar de weidsheid van de polder, zo essentieel voor de beleving van dit haventje op het droge. Laat die weidsheid niet dichtslibben met groen-blauwe aders! Over dichtslibben gesproken: veel mensen hebben het idee dat Nederland dichtslibt door de bouw van woonwijken, bedrijventerreinen, havens, wegen, spoorlijnen en andere typen verstedelijking. Negentig procent van het land ligt evenwel buiten de bebouwde kom. Vijftien procent daarvan is deel van het grootste bouwproject van ons land: de ecologische hoofdstructuur. De rest is grotendeels agrarisch cultuurlandschap. Hoezo dichtslibben?

Voor het project 'Canon van het Nederlandse land-

schap' reed ik twee jaar geleden vijf weken met een fotograaf heel Nederland door om zestig landschappen vast te leggen die ieder op hun eigen wijze karakteristiek zijn voor Nederland. Er zaten landschappen bij met een lange historie, maar bij nadere bestudering zijn ook die in de afgelopen decennia planmatig in ontwikkeling geweest. Dat heeft niet één pot nat opgeleverd, maar juist een grote variatie aan landschappen. Vanaf elke afslag van elke snelweg in Nederland sta je binnen tien minuten in zo'n landschap. Ieder weer mooi op zijn eigen manier. Het gaat juist om de variatie in landschappen in onze delta die voor schoonheid zorgt en ons landschap uniek maakt. We maakten een tentoonstelling met zestig landschapsbeelden op groot formaat. Het publiek was gefascineerd, soms ontroerd, maar vaak ook verrast over de enorme diversiteit van ons landschap.

Het zijn niet de landschappen die we op de historische kaarten zien. Het zijn hedendaagse, veelal bewust vormgegeven, landschappen waar de historie van dat landschap - soms meer, soms minder - in doorklinkt. In de afgelopen decennia zijn veel van die landschappen heringericht om te voldoen aan de eisen van het grondgebruik van die tijd. Dat leverde vaak mono-functionele landschappen op, waar de burger weinig te zoeken had.

Die tijd is voorbij. Nog geen procent van de inwoners van Nederland moet in het landschap zijn brood verdienen. Tegelijkertijd zoeken zestien miljoen Nederlanders wegen om van hun landschap te genieten en er vorm aan te geven! Ik merk het steeds als ik op inspraakbijeenkomsten mensen vertel over hun landschap en met hen bespreek hoe zij het nu kunnen vormgeven. Mensen zijn trots op hun landschap in de Achterhoek, de Friese Wouden, het Rivierengebied. Eigenlijk overal wordt optimistisch en creatief getimmerd aan het landschap van de toekomst. Weer overal anders. Het landschap van vroeger is een illusie. Het landschap van de toekomst wordt werkelijkheid. Echt! <

Auteur Henk van Blerck is landschapsarchitect.

Beeld 23 van 60:
Stobbenweg bij de bossen van De Abbert bij Dronten
E 5° 50' 17"
N 52° 30' 46"
www.canonvanhetnederlandselandschap.nl

Toekomstvisie Park Lingezegen, afbeelding veenenbos en bosch landschapsarchitecten, 2009

PARK LINGEZEGEN: ONTWERPEN AAN DE UITVOERING

Het plangebied van Park Lingezegen ligt middenin de stadsregio Arnhem-Nijmegen; een gebied dat zich sinds de jaren vijftig kenmerkt door een snelle en intensieve verstedelijking. Het is een onregelmatig gevormd areaal van vijftienhonderd hectare nog resterend landelijk gebied dat door de overheid is aangewezen als Rijksbufferzone. De opgave voor Park Lingezegen ligt in het open houden van het gebied om ontwikkelingsruimte te bieden voor recreatie, landbouw, natuur en water. Met de aanleg van het park worden die doelstellingen gerealiseerd.

> Het park is een initiatief van de provincie Gelderland, de gemeenten Lingewaard, Overbetuwe en Arnhem en het Waterschap Rivierenland¹. Deze partijen sloten in 2008 een bestuursovereenkomst voor de aanleg van Park Lingezegen. Daarbij zijn het masterplan voor het park, een uitvoeringsagenda en een beeldplan vastgesteld. Met deze plandocumenten zijn de inhoudelijke uitgangspunten en de ontwikkelingsrichting voor het park vastgelegd.

Tussen masterplan en uitvoering in het veld ligt een lange weg. Er moeten gronden worden verworven, de planologische kaders moeten worden aangepast, de belangen van een groot aantal ondernemers en bewoners moeten worden afgewogen en talloze onderdelen van het plan vragen om nadere uitwerking. Eén van de belangrijkste vraagstukken daarbij is hoe aan de inhoudelijke ambities van het masterplan vast te houden. Dit artikel doet verslag van de recente plan- en ontwerphistorie van Park Lingezegen. Door een pro-actieve en intensieve inzet van (landschaps)ontwerpers wordt geprobeerd de kwaliteitsambities uit het masterplan in het complexe

besluitvormingsproces overeind te houden en uitwerking te geven.

MASTERPLAN

Het masterplan voor Park Lingezegen bestaat uit twee samenhangende delen: een streefbeeld van het park voor 2025 (figuur 1a) en een plankaart voor wat 'de basisuitrusting' is genoemd (figuur 1b). Het masterplan is opgesteld door Feddes/Olthof Landschapsarchitecten, onder verantwoordelijkheid van de Stuurgroep Park Lingezegen (2008). Het streefbeeld geeft aan hoe het park er rond 2025 uit kan zien. Uitgangspunt bij het ontwerp is de diversiteit van het Betuwse landschap. Op grond van bestaande verschillen zijn vijf deelgebieden te onderscheiden, ieder met een eigen karakter. De Linge en de belangrijkste waterlopen (hier zegen geheten, vandaar de naam Park Lingezegen) vormen, samen met andere doorgaande structuren zoals recreatiepaden, lanen, bossen en wetlands, het verbindende raamwerk van het plan.

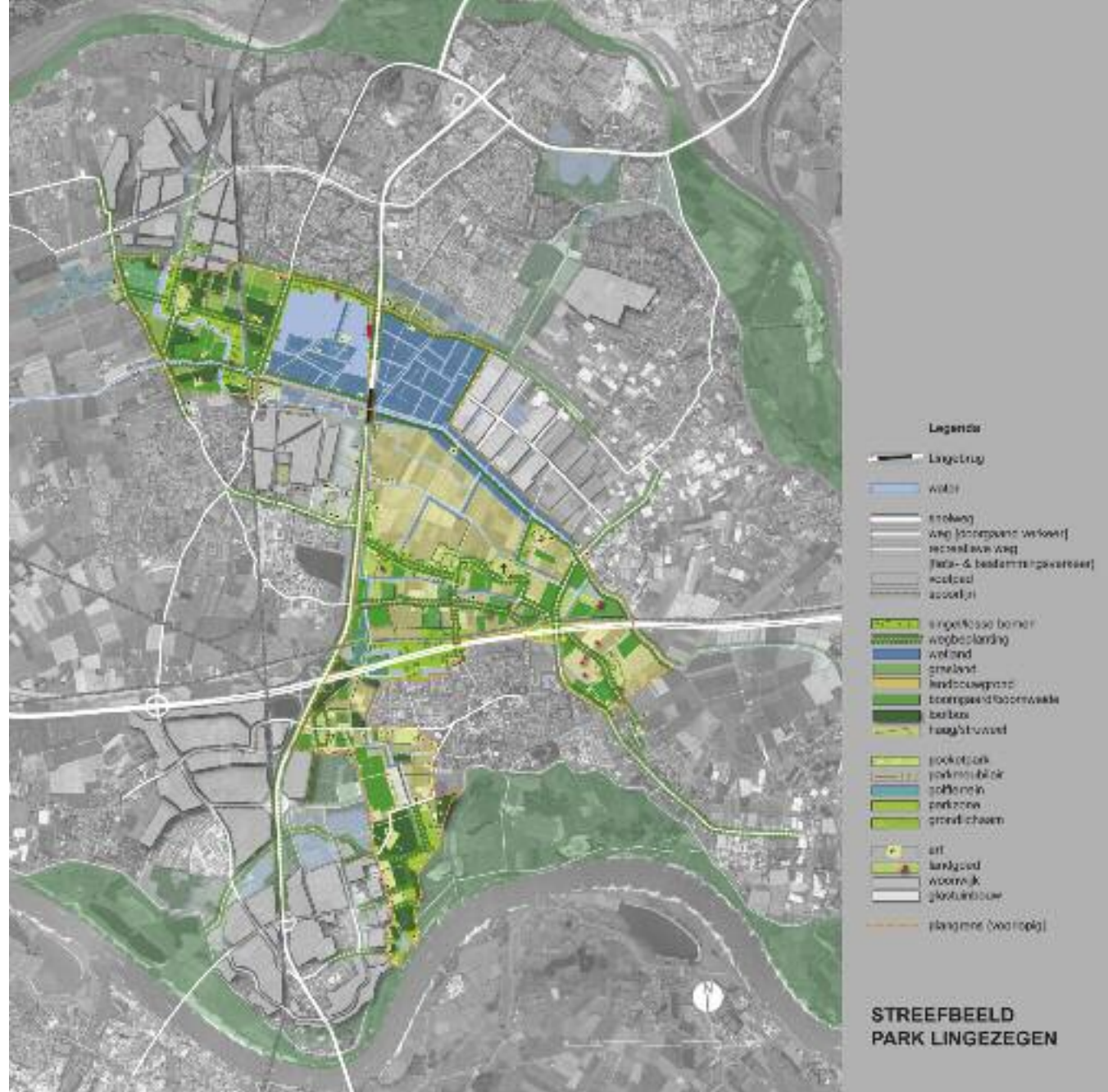
De basisuitrusting omvat het publieke deel van het

park dat door de gezamenlijke overheden wordt aangelegd. Het gaat in grote lijnen om de aanleg van recreatiepaden, lanen en wegbeplantingen en om projecten die te maken hebben met de uitvoering van de ecologische en waterhuishoudkundige doelstellingen (ecologische verbindingszone, wetlands, waterberging). In de bestuursovereenkomst is vastgelegd dat het grootste deel daarvan, driehonderdtachtig hectare, in 2013 is uitgevoerd. Voor de aanleg van deze basisuitrusting is geld beschikbaar gesteld.

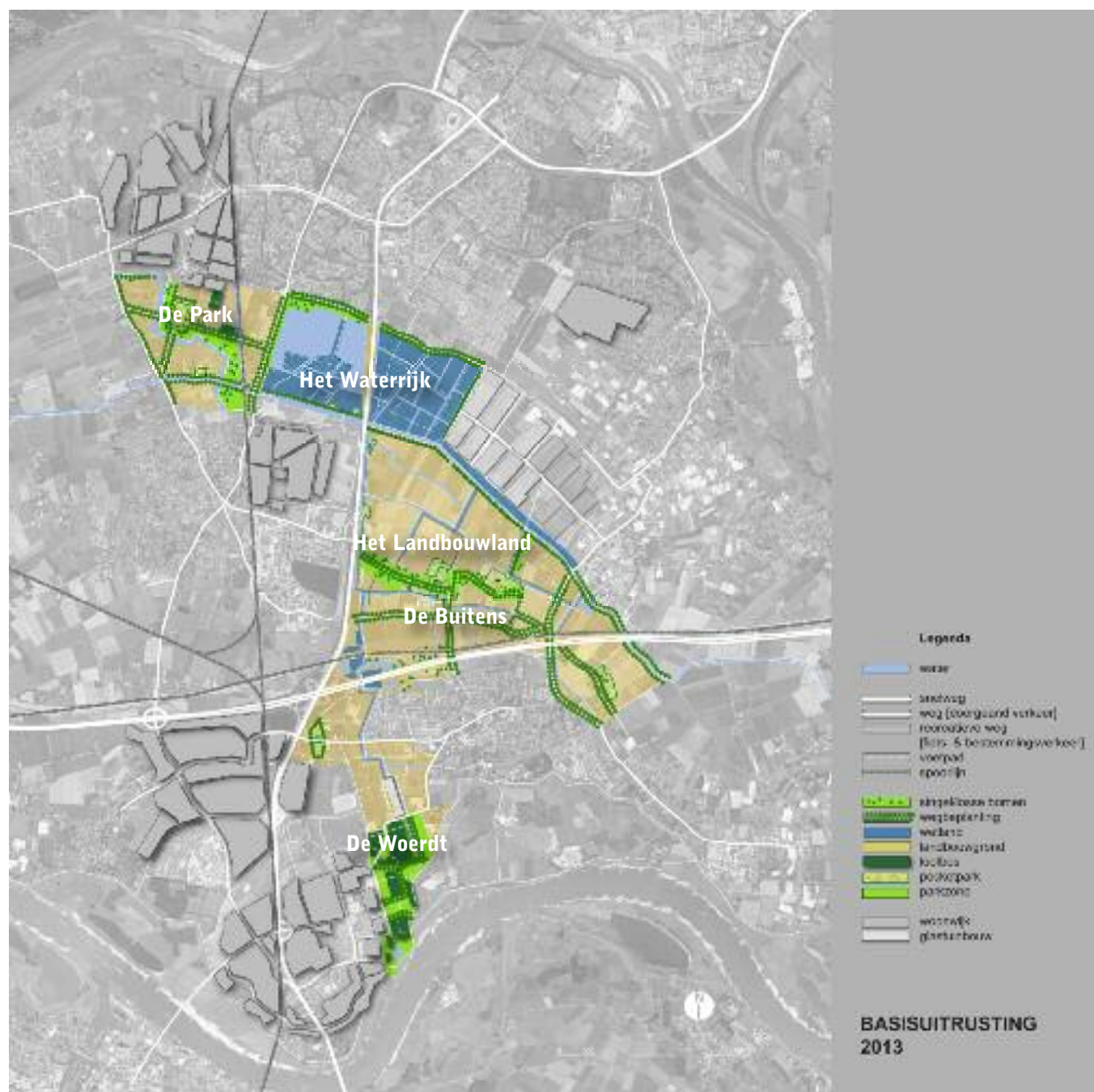
PUBLIEK EN PRIVAAT

Beide onderdelen van het plan, streefbeeld en basisuitrusting, weerspiegelen dat de aanleg van het park afhankelijk is van de inspanningen van publieke en private partijen. De basisuitrusting wordt gerealiseerd door de gezamenlijke overheden. Daarnaast zijn er onderdelen van het park, zoals intensieve recreatieve voorzieningen en nieuwe landgoederen, die afhankelijk zijn van private initiatieven. Bedrijfsleven, particulieren en investeerders zijn gevraagd om met initiatieven te komen. Er wordt >

Figuur 1a. De plankaart van het 'streefbeeld 2025' voor Park Lingezegen. Bron: Stuurgroep Park Lingezegen / Feddes/Olthof Landschapsarchitecten, 2008.

Figuur 1b. De plankaart van de 'basisuitrusting' van Park Lingezegen. Bron: Stuurgroep Park Lingezegen / Feddes/Olthof Landschapsarchitecten, 2008.

¹ De gemeente Nijmegen is in de aanloop van het planproces betrokken geweest, maar inmiddels niet meer als initiatiefnemer betrokken. De vijf genoemde partijen vormen later dit jaar het Openbaar Lichaam Park Lingezegen dat verantwoordelijk is voor het tot stand komen van het park. Ook zijn het Staatsbosbeheer en de Dienst Landelijk Gebied bij de uitvoering en het beheer van het park betrokken. Een deel van de realisatie van het Park verloopt via de ruilverkaveling Over Betuwe-Oost.

Figuur 2a. Het doorontwerp voor deelgebied De Park (Abe Veenstra Landschapsarchitect, 2009)

- > gewerkt aan spelregels waarmee de overheden beoordelen of die initiatieven binnen de plannen passen.

PARKIDENTITEIT

Een terugkerend thema bij het ontwerp van het masterplan, dat bij de uitwerking ervan nog steeds speelt, is de vraag hoe het park een duidelijke eenheid en eigen identiteit te geven. De combinatie van het versnipperde plangebied, de lange randlengte, de intensieve relatie met de verstedelijkte omgeving en de keuze geen één-duidige nieuwe groenstructuur in het gebied aan te brengen, zoals bijvoorbeeld bij het Amsterdamse Bos of vergelijkbare grote landschapsparken is gedaan, maakt het geen gemakkelijke opgave.

Aan de andere kant betekent het uitgangspunt in te spelen op de bestaande structuur ook dat door relatief eenvoudige ingrepen, zoals het openstellen van gebieden en het aanleggen van een ontbrekend stuk pad of een brug, het park direct al vorm krijgt. In dit verband heeft Eric Luiten, de supervisor van Park Lingezegen, ooit gezegd dat Park Lingezegen er eigenlijk al is; het hoeft alleen nog maar ontsloten te worden. Het deelproject 'quick-wins' is erop gericht door, direct na aankoop van voor het park benodigde gronden, met kleine ingrepen het park op korte termijn betekenis te geven voor de bewoners van het gebied. Dat is bijvoorbeeld in het deelgebied De Woerdt gebeurd met eenvoudige recreatieve voorzieningen en agrarisch natuurbeheer. Juist ook voor deze ingrepen is voor het parkmeubilair, zoals onder meer de banken, bruggen en borden, een handboek opgesteld waarin eenduidige kwaliteits- en materialisatievereisten vastgelegd zijn (Landlab, 2010).

De vijf deelgebieden van Park Lingezegen, die verderop in dit artikel uitgewerkt worden, benadrukken elk een specifiek onderdeel van het typisch Betuwe landschap. Bij de typologie is gebruik gemaakt van al aanwezige kwaliteiten zoals de ondergrond en het gebruik ervan, wat ook in de benaming van de deelgebieden terug te vinden is. De inrichting en voorzieningen van het park maken die kwaliteiten voor bewoners en bezoekers van het park beleefbaar.

Figuur 2b. Doorontwerp De Park: de Kasteelplaats wordt door zware beplantingen omgeven en op de omgeving aangesloten door middel van lanen in vier richtingen. Het dwarsprofiel van de lanen is zo ontworpen dat het geprojecteerde wandelpad kan worden uitgebreid tot auto-ontsluitingsweg met parkeervoorzieningen, al naar gelang de definitieve functie van de kasteelplaats. (Abe Veenstra Landschapsarchitect, 2009).

Figuur 2c. Doorontwerp De Park: het Romeinse lint volgt – in gestileerde vorm – één van de voormalige stroomruggen van de Rijn uit de Romeinse periode. In het doorontwerp is het Romeinse lint uitgewerkt en aangesloten op de omgeving (aan de noordzijde op de nieuwbouwwijk Arnhem-Schuitgraaf). Centraal ligt een circuit van fiets- en skatepaden. (Abe Veenstra Landschapsarchitect, 2009).

Wildernis

Beeld:
overal gelijk én veel afwisseling

Beheer:
weinig aan doen

Aanlegkosten:
goedkoop

Grote eenheden

Beeld:
forse brokken

Beheer:
meest manipuleerbaar

Aanlegkosten:
duurder

Mozaïek

Beeld:
verwant aan 'De Park'

Beheer:
moeras minder subtiel

Aanlegkosten:
duurst

Figuur 3a. De drie modellen voor de ontwikkeling van nieuwe natuur in het Waterrijk (veenenbos en bosch landschapsarchitecten, 2009).

UITWERKING MASTERPLAN

Het masterplan is een belangrijke mijlpaal voor de realisatie van Park Lingezegen. Maar voordat kan worden overgegaan op het daadwerkelijk aanleggen van het park zijn formele procedures noodzakelijk (de planologische nieuwbouw): er is een milieueffect-rapport (MER) opgesteld, er ligt een intergemeentelijke structuurvisie en er wordt gewerkt aan nieuwe bestemmingsplannen. Om die voor de uitvoering noodzakelijke stappen inhoudelijk goed te richten - en daarmee de kwaliteitsambities te waarborgen - is de basisuitrusting van het masterplan in een serie gerichte ontwerpstudies nader uitgewerkt. Dat gebeurt onder inhoudelijke begeleiding van de supervisor van Park Lingezegen.

DOORONTWERPEN AAN PARK LINGEZEGEN

In de periode tussen het vastleggen van de bestuurs-overeenkomst en de start van de formele planologische procedures (MER, structuurvisie, bestemmingsplannen) is besloten het masterplan inhoudelijk verder uit te werken. Er zijn daarvoor vier ontwerpteams aan het werk gezet voor het 'doorontwerpen' van het plan voor de deelgebieden De Park, Waterrijk, Landbouwwand/De Buitens en De Woerd 2. De opdracht daarbij was het nader uitwerken van de basisuitrusting van het plan. Dat heeft geresulteerd in vier ontwerpen voor de deelgebieden die hieronder worden toegelicht.

DE PARK

Het deelgebied De Park (Abe Veenstra; figuur 2a) zal worden ontwikkeld als het meest parkachtige deel van Park Lingezegen. Het is een parkdeel dat relatief dichtbij bestaande en nog te ontwikkelen woongebieden ligt. Als min of meer traditioneel stadspark is het vooral bedoeld voor aan- en omwonenden. De naam is ontleend aan het voormalige kasteel De Park, waarvan de contouren nog resteren in de verkaveling en een aantal beplantingselementen. In het doorontwerp zijn de drie hoofdelementen uit het masterplan nader vormgegeven. Het gaat om:

- **De voormalige kasteelplaats** (figuur 2b). Deze is als een - in eerste instantie - open terrein vormgegeven, door zware beplantingen omgeven en op de omgeving aangesloten door middel van lanen in vier richtingen.
- **Het Romeinse lint** (figuur 2c). In het masterplan wordt uitgegaan van een ecologische en recreatieve structuur diagonaal door het gebied bestaande uit water, ecologische oevers, paden en begraaasd grasland, met aangrenzende (boom)weiden en bosblokken. Deze waterlijn verwijst - in gestileerde vorm - naar één van de voormalige stroomruggen van de Rijn uit de Romeinse periode.
- **Het landschapsmozaïek**. De rest van het deelgebied bestaat uit het typerende Betuwse patroon van landbouwpercelen, bosblokken, boomgaarden en wegen. Een deel behoort tot het grondgebied van de golfbaan. De ontwerpogave daarbij is een invulling te vinden die recht doet aan het Betuwse landschap.

WATERRIJK

Bij de uitwerking van Waterrijk, door Veenbos en Bosch Landschapsarchitecten, gaat het om uitbreiding van waterrecreatie, het aanleggen van wetlands en de realisatie van waterberging. Met de wetlands wordt een belangrijk deel van de ecologische opgave voor het park ingevuld. Het gaat daarbij vooral om de ontwikkeling van rietmoerassen en bossen conform Model Rietzanger en IJsvogelvliet in het kader van de ontwikkeling van nieuwe natuur, waarvoor aanzienlijke ingrepen (grondverzet, waterhuishouding) noodzakelijk zijn. Extensieve vormen van recreatief medegebruik dienen zich daarbij naar de natuurontwikkelingsplannen te voegen. Bij de recreatie gaat het erom hoe het reeds bestaande recreatiegebied de Rijkerswoerdse Plassen, een strand- en wandelgebied met enige voorzieningen, verder te ontwikkelen. Om de keuzemogelijkheden binnen het masterplan nader aan te geven zijn in de ontwerpstudie modellen uitgewerkt. De modellen gaan in op de uitwerking van de natuurontwikkeling en op de locatie

van de waterrecreatie.

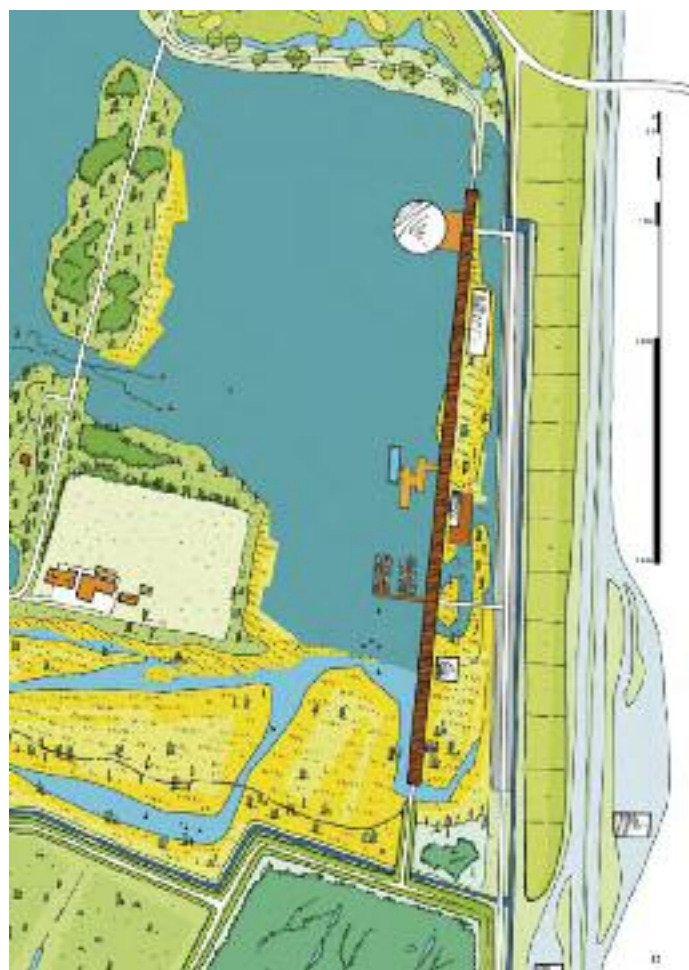
Veenbos en Bosch landschapsarchitecten hebben drie modellen gepresenteerd voor het ontwikkelen van die natuurdoelen. De drie (wildernis - grote eenheden - mozaïek; figuur 3a) variëren in mate van ingrijpen (weinig of veel vergraven), in het ruimtelijk patroon van de habitats (spreiding en omvang van de riet- en bosgebieden) en het beheer (intensiteit waterbeheer en begrazing). Ook voor de recreatieve invulling van de oevers van de Rijkerswoerdse plassen zijn drie modellen ontwikkeld.

Het doorontwerp voor Waterrijk heeft duidelijk gemaakt dat de ruimte in het masterplan nog zodanig was, dat nadere besluiten over recreatie en natuur nodig waren. Een aanvullende ontwerpverkenning, voor de recreatiestrip en de oevers van de plassen, was noodzakelijk. Deze heeft - in het MER en de structuurvisie - geleid tot een keuze voor het ontwikkelen van een intensieve recreatiestrip aan de oostoever (figuur 3b).

LANDBOUWLAND

In de uitwerking van het masterplan voor het Landbouwwand en de Buitens, door de Dienst Landelijk Gebied, staat het agrarische cultuurlandschap centraal. Het doel is de openheid van de landbouwgronden in de laagste gebiedsdelen, de kommen, te versterken en deze bruikbaar en beleefbaar te maken en houden. Vanuit het gebied zijn de (ver)gezichten op de stuwwallen van Arnhem en Nijmegen van belang. Bij het agrarisch cultuurlandschap horen ook de linten op de voormalige stroomruggen; de plekken waar van oudsher erven, beplante lanen en boomgaarden zijn aangelegd. Het masterplan zet in op het herstel van die linten, met bijbehorende beplanting. Het doorontwerp (figuur 4) komt tot de volgende uitwerkingen:

- Voor het beoogde recreatieve gebruik en de daarbij behorende rustige sfeer is het een voorwaarde het gebied verkeersluw te maken. Het sluipverkeer kan worden geweerd door afsluiting van de oprit van de A325 in het gebied. >

Figuur 3b. Een impressie van de recreatiestrip -boulevard- aan de oostoever van de Rijkerswoerdse Plassen in Waterrijk (veenbos en bosch landschapsarchitecten en UrbanXchange, 2010).

Figuur 4. De uitwerking van de basisuitrusting in Landbouwwand en de Buitens (Dienst Landelijk Gebied, 2009).

- Het noordelijke lint wordt als recreatieroute in combinatie met bestemmingsverkeer ontwikkeld en markeert de overgang tussen stroomrug en komgronden.
- Het zuidelijke lint heeft een meer utilitair karakter. De weg is de verbinding tussen de dorpen Bommel en Elst. Een vrijliggend fietspad is in het plan opgenomen, omdat dit ook een belangrijke schoolroute is.

DE WOERDT

In het masterplan en de uitwerking voor De Woerd stellen Feddes/Olthof Landschapsarchitecten voor dit parkdeel te ontwikkelen als stadslandgoed. In het doorontwerp is die ambitie uitgewerkt, waarbij in het gebied boselementen en lanen zijn geprojecteerd, afgewisseld met weilanden, akkers en boomgaarden (figuur 5). Samen geven deze een raamwerk met een statige allure, waarbinnen ruimte is voor landbouwgebruik en woonfuncties. De waterloop die het gebied in noord-zuid richting doorsnijdt, de Bommelse zegg, vormt de kern van de ecologische verbidingszone in dit deelgebied.

In het plan is ook voorzien in een strategie om bestaande glastuinbouw om te zetten. Op bepaalde plekken wordt, mede ten behoeve van de financiering van de afbouw van de glastuinbouw, gedacht aan nieuwe woon-

bebouwing die past in het beoogde landgoedkarakter. Aan de zuidzijde vormt de bestaande situatie een uitstekend uitgangspunt voor de gewenste nieuwe situatie. Met een beperkt aantal middelen, zoals herstel van een kwelkade, het openstellen van paden en de aanleg van laanbeplantingen, kunnen de parkdoelstellingen worden bereikt. Een deel daarvan is inmiddels gerealiseerd (één van de 'quick-wins' van het park).

DOORWERKING VAN DE DOORONTWERPEN

Met de doorontwerpen zijn de inhoudelijke ambities en doelen van het masterplan uitgewerkt en waar nodig concreter gemaakt. Deze nadere inhoudelijke vertaalslag van het masterplan was precies gereed bij de start van het werk aan de 'planologische nieuwbouw'. Dat was ook de opzet: met de resultaten van het masterplan en de doorontwerpen is inhoudelijk richting gegeven aan de MER-varianten en de toetsing daarvan. De belangrijkste beslispunten en daarbij behorende opties, oplossingsrichtingen of argumenten zijn in de ontwerpstudies terug te vinden. Met de uitkomsten van het MER is daarmee tegelijkertijd de inhoudelijke basis gelegd en de koers vastgesteld voor het opstellen van de structuurvisie en de nog formeel vast te stellen bestemmingsplannen

EEN BLIK VOORUIT: VELDREALISATIE

Het realiseren van een park met de omvang, ambities en de context als Lingezen is een complexe opgave door de intensiteit en omvang van de noodzakelijke overlegcircuits en besluitvormingsprocedures. Daarmee is het typisch een park van de eenentwintigste eeuw. Het waarborgen van de inhoudelijke ambities uit het masterplan is daarbij niet altijd even gemakkelijk. Essentieel daarbij is om op de juiste momenten en op het juiste abstractieniveau met concrete uitwerkingen van die ambities te komen.

Bij het uitwerken van het masterplan Park Lingezen in het MER en de structuurvisie en bestemmingsplannen zijn wat dit betreft positieve ervaringen opgedaan met een expliciete, specifieke en pro-actieve inzet van het ontwerp en de ontwerpers. Via de door de provincie ingerichte projectorganisatie, met de supervisor op bestuurlijk niveau en de procesmanager van de Dienst Landelijk Gebied op ambtelijk niveau als inhoudelijk geweten, hebben de ontwerpproducten sturing gegeven aan het proces van de 'planologische nieuwbouw'.

Er is voor gekozen bij de realisatie in het veld, waarbij definitieve ontwerpen, bestekken en werkelijke uitvoering door aannemers aan de orde is, inhoudelijk en

Figuur 5. De uitwerking van 'stadslaan' De Woerd (Feddes/Olthof Landschapsarchitecten, 2009).

Figuur 6: Plaatsing van de eerste brug in parkstijl in deelgebied De Park (één van de quick-wins)

procesmatig voort te gaan op die lijn. Zo zijn weer nieuwe ontwerpstudies uitgezet, waarbij gekozen is voor continuïteit door ontwerpers uit de eerdere fasen te blijven betrekken. Onder leiding van de ontwerpers wordt gewerkt aan definitieve planvoorstellen voor bijvoorbeeld de Kasteelplaats en het Romeinse lint in De Park en voor de linten in het Landbouwwand. Bij het Waterrijk is gebleken dat een nadere verkenning nodig is van de uitwerking van ecologische opgaven.

RUIMTELIJK KWALITEITSKADER

Wel is geconstateerd dat door de veelheid aan initiatieven - ook uit de private sector - en door de afzonderlijke ontwerpstudies voor delen van het park de samenhang en het collectieve leervermogen onder druk komen te staan. Daarom gaat de stuurgroep van Park Lingezegen in de komende maanden van 2010 een Ruimtelijk Kwaliteitskader opstellen. In dit kader worden de ambities en de nadere uitwerking daarvan uit het voorgaande planproces nog eens samengevat en - waar nodig - uitgewerkt in inhoudelijke en procedurele spelregels voor de vervolgfases van de uitvoering van het plan. Deze spelregels gelden niet alleen voor de realisatie van de basisuitrusting. Ze zullen ook ingezet worden

bij het beoordelen van de private initiatieven en bij de verdere inrichting en het beheer van het park.

LINGEZEGEN KRIJGT AL VORM

De eerste nieuwe elementen van Park Lingezegen zijn uitgevoerd, nog klein en bescheiden, maar het park komt langzaam maar zeker tot leven. De eerste stappen zijn ook door de gebruikers gezet (figuur 6). Het is een grote uitdaging die koers vast te houden. Aan de ene kant - waar dat al mogelijk is - direct elementen van het park aanleggen en het zo betekenis geven voor de bewoners, de 'quick-wins'. En waar dat nodig is de ruimte nemen om ontwerpogaven uit te werken en met adequate oplossingen te komen. Het ontwerpwerk gaat voort. <

Auteur Michaël van Buuren is landschapsarchitect en hoofdontwerper bij de Dienst Landelijk Gebied, Regio Oost.

Bronnen:

Stuurgroep Park Lingezegen / Feddes/Olthof Landschapsarchitecten, 2008. Masterplan Park Lingezegen.

Abe Veenstra Landschapsarchitect, 2009. De Park; uitwerking van het masterplan Park Lingezegen.

veenenbos en bosch landschapsarchitecten, 2009. Uitwerking Waterrijk Park Lingezegen.

veenenbos en bosch landschapsarchitecten en UrbanXchange, 2010. Recreatiestrip Waterrijk Park Lingezegen. Schetsontwerp.

Dienst Landelijk Gebied, 2009. Landbouwwand en De Buitens, doorontwerp.

Feddes/Olthof Landschapsarchitecten, 2009. Doorontwerp De Woerd.

Landlab, 2010. Park Lingezegen handboek meubilair. In samenwerking met Smits-Rinsma en Grafisch Atelier Wageningen.

HET METROPOLITANE STADSLANDSCHAP VAN ROTTERDAM-ZUID: TRANSFORMEREN MET RESPECT

De aanleg van de Erasmusbrug staat symbool voor de herontdekking van Rotterdam-Zuid. Met de groot-schalige herinrichting van het Zuiderpark in Rotterdam werd ook een wereldpark op Zuid gemaakt. Maar Rotterdam gaat verder. Met twee langzaamverkeerroutes, een groene (landschap) en een blauwe (water) verbinding, wordt het landelijke gebied tussen de A15 en de Oude Maas beter toegankelijk en onderdeel van het stedelijke landschap. Hiermee worden de barrières weggenomen die de A15 en de Betuwelijn opwerpen om het buitengebied te betreden. Het Landschapspark Buitenland van Rhoon, dat de provincie Zuid-Holland aan de zuidzijde van Rotterdam ontwikkelt, gaat daarmee behoren tot het metropolitane stadslandschap van Rotterdam.

> De planvorming voor het Landschapspark Het Buitenland van Rhoon loopt vanaf het einde van de vorige eeuw en is een onderdeel van het Project Mainport Rotterdam (PMR). Dit project heeft een gecombineerde doelstelling: versterking van de economie, met onder meer de aanleg van de Tweede Maasvlakte, én versterking van de leefbaarheid van het gebied met de ontwikkeling van zevenhonderdvijftig hectare natuur- en recreatiegebieden. De ontwikkeling van Buitenland van Rhoon, zo'n zeshonderd hectare groot, maakt onderdeel uit van die leefbaarheidsimpuls. In een Planologische kernbeslissing (PKB), een structuurschema van de overheid, is het gebied onderverdeeld in twee nieuwe hoofdbestemmingen: openluchtrecreatie en hoogwaardige natuur. Met verschillende inrichtingsvarianten is een milieueffectrapport (MER) doorlopen. Vorig jaar is een

inrichtingsvisie opgesteld, dit jaar zijn het bestemmingsplan en het beeldkwaliteitplan door de gemeente Albrandswaard geaccordeerd.

BUIJTENLAND VAN RHOON

Het Buitenland van Rhoon is ingesloten tussen het dorp Rhoon, de Vinexwijken Carnisselande en Portland, de verkeersbundel A15 en de getijdenrivier de Oude Maas. Het gebied zelf is een fraai polderlandschap met prachtige dijken, polders en monumentale boerderijen. De kleigronden worden met name gebruikt voor akkerbouw. De polders zijn fascinerend puur gebleven en vormen een contrast met de nabije stedelijke dynamiek. Het agrarische cultuurlandschap is complementair aan het overige stedelijk groen vanwege de openheid en authenticiteit ervan. Daarmee is het gebied van

grote waarde voor de Rotterdamse regio.

ONTWERPVISIE

Het nieuwe programma wordt ingepast in het huidige krachtige landschap. De inzet is om bestaande landschappelijke kwaliteiten te koesteren en te versterken. Door het plangebied loopt van oost naar west de Essendijk, de ruimtelijke en recreatieve drager van het gebied. Het gebied ten noorden hiervan, de oude polder, is meer besloten van karakter als gevolg van gevarieerde teelt, boomgaarden en windschermen. Dit gebied wordt doorontwikkeld tot een coulisselandschap. De nieuwe functie, openluchtrecreatie, wordt daar zorgvuldig ingepast. Ten zuiden van deze Essendijk liggen de nieuwe polders, grootschalig en open. De nieuwe bestemming daarvoor, hoogwaardige natuur, krijgt een

Zuidflank Rotterdam (foto Michiel Veldkamp)

open verschijningsvorm in de vorm van natuurakkers en zoet klei-oermoeras. In combinatie met de buitendijkse getijdennatuur ontstaat een aaneengesloten natuurgebied van zo'n vijfhonderd hectare. Het landschapspark zelf krijgt verschillende 'gezichten' die zich als vanzelfsprekend voegen in de bestaande zonering van stad naar land.

Een nieuwe autoweg ontsluit het recreatieve gebied. Bestaande polder- en dijkwegen behouden zo het aantrekkelijke, intieme karakter. De door recreanten intensief gebruikte zeedijk, langs de Oude Maas, wordt geherprofileerd tot een optimale langzaamverkeerroute voor fietsers, wandelaars, skaters en ruiters. Centraal in het landschapspark komt een recreatief concentratiepunt met voorzieningen, dat ook het startpunt is voor verschillende recreatieve routes. >

Plangebied in regio Rotterdam

Inrichtingsvisie LSP Buitenland, Peter Verkade landschapsarchitect, 2008

Grootschalige openheid in het zuidelijk deel van het Buitenland, links de Zeedijk, rechts de Essendijk (foto Michiel Veldkamp)

Landschapsgezichten

Nieuwe verkeersontsluiting

> VAN VISIE TOT PLAN

De provincie Zuid-Holland is in overleg met eigenaren over mogelijke grondtransacties. Het streven is om de gronden in eigendom te krijgen en vervolgens in te richten als natuur- en recreatiegebied. Het uiteindelijke doel is de totstandkoming van een openbaar toegankelijk landschapspark met een heldere identiteit binnen de Rotterdamse regio. Doelgroepen zijn de stedelingen uit het centrum van Rotterdam, de bewoners van de zuidelijke tuinsteden, gezinnen uit nieuwbouwwijken en de dorpsbewoners van Rhoon en Poortugaal. Uit een onderzoek onder (potentiële) bezoekers blijkt dat er vooral behoefte is aan een afwisselend recreatielandschap met voldoende rust en ruimte. Met enerzijds recreatieroutes en anderzijds een divers recreatief programma met onder meer water, boerderijen, educatie, spelen, lichte horeca en ruitersport.

LEVEND LANDSCHAP

De provincie Zuid-Holland wil dit realiseren middels een concept waarbij constitutionele beheerders, agrariërs en particuliere ondernemers gezamenlijk zorg dragen voor een levend landschap. Hiertoe worden op basis van de inrichtingsvisie diverse onderdelen van het landschapspark uitgewerkt in (bedrijfs)plannen en de ruimtelijke vertaling daarvan. Onderzocht wordt of de bestaande agrarische bedrijven ingezet kunnen worden in het beheer van de hoogwaardige natuur. In een andere studie worden de mogelijkheden voor een manegebedrijf bekeken. Er wordt gestudeerd op de waterhuishouding van met name het zoet klei-oermeeras en de zuiverings- en

buffermogelijkheden ten behoeve van het watersysteem van Rotterdam-Zuid. Maar er wordt ook een studie verricht naar de gewenste identiteit en de organisatievorm van het landschapspark, zodat binnen dat kader recreatie-ondernemers uitgenodigd kunnen worden om te participeren. In overleg met de toekomstige beheerders wordt begonnen met de uitwerking van de toekomstige inrichting. De zorgboerderij De Buytenhof, met een theeschenkerij en een boerderijwinkel, is al een ontmoetingspunt in het landschapspark. De bedrijfsleiding van zorgboerderij Buytenhof schrijft een plan van aanpak hoe ze de recreatie- en zorgfuncties verder kan uitbreiden.

Het ontwerp voor het Buitenland van Rhoon wordt niet op één moment getekend om vervolgens uitgevoerd te worden, maar ontwikkelt zich in de loop van de tijd. Zo ontstaat een dynamisch landschap dat in blijft spelen op de veranderende tijdgeest. Momenteel worden randvoorwaarden gecreëerd voor dit landschap in de vorm van grondposities, landschappelijke verschijningsvorm en ontsluiting. Daarna kunnen de recreatieve voorzieningen worden ontwikkeld en kan de natuur geleidelijk vorm krijgen.

REGIE GEBIEDSSAMENHANG

Het succes van het landschapspark is deels afhankelijk van de fysieke en programmatische relaties met de omgeving. Enerzijds de verbindingen met Rotterdam-Zuid en de Vinexwijken Carnisselande en Portland, anderzijds de afstemming op aangrenzende natuur- en recreatiegebieden. Het Landschapspark Buitenland van

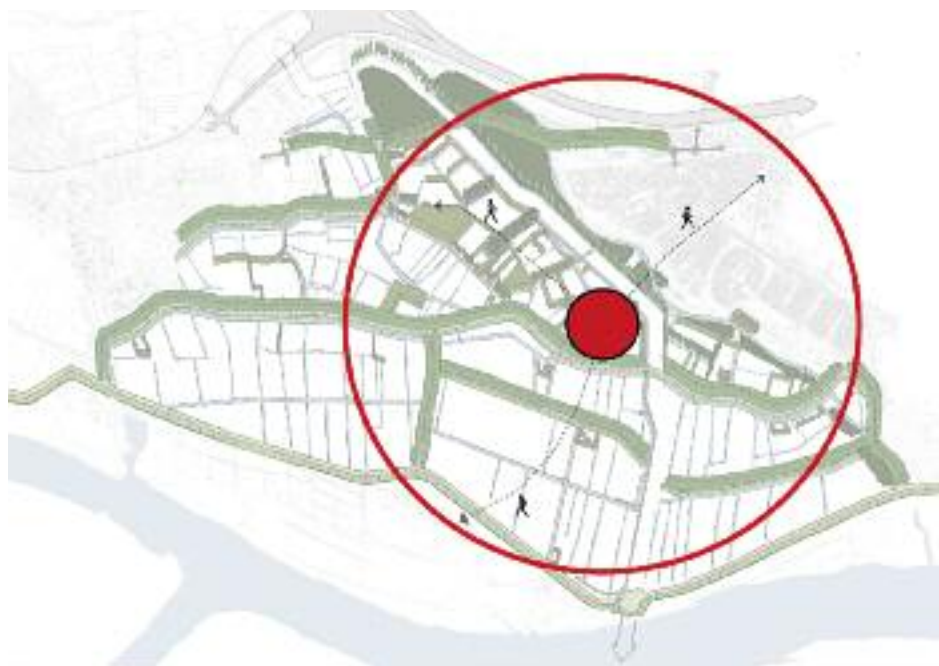
Rhoon is een deelgebied van het grotere regiopark IJsselmonde, één van de drie regioparken rond Rotterdam. Het regiopark IJsselmonde bestaat alleen nog op papier en wordt in verschillende deelgebieden en door verschillende overlegorganen ontwikkeld. Hierbij wordt nog te vaak de aandacht gericht op enkel het eigen deelgebied. Het geheel kan echter meer worden dan de som der delen door van de samenhang van de verschillende deelgebieden uit te gaan. Het landschappelijke en recreatieve raamwerk van het regiopark IJsselmonde bestaat uit de grotere wateren in dit deltalandschap, de Oude Maas, de Waal en de Devel. Het ligt voor de hand om in te zetten op de kwaliteit van het totale raamwerk door een optimale toegankelijkheid, een uitgebalanceerde recreatieve programmering en doorgaande recreatieve en ecologische verbindingen. De kracht van dit raamwerk als geheel versterkt de aantrekkelijkheid van de deelgebieden.

De zeedijk langs de Oude Maas biedt een prachtig zicht op de Erasmusbrug. Hier is voelbaar dat het Buitenland van Rhoon onderdeel is van het metropolitane landschap van Rotterdam-Zuid. De belangrijkste opgave is echter om regie te voeren op de samenhang met de overige onderdelen van dit metropolitane landschap. <

Auteur Peter Verkade is eigenaar van Bureau Peter Verkade Landschapsarchitect en ontwerper van het Landschapspark het Buitenland van Rhoon.

Afwisselend akkerlandschap ten noorden van de Essendijk (foto Michiel Veldkamp)

Recreatief concentratiepunt

Totaal + landschapsstructuur versterkt

Plangebied in regiopark IJsselmonde

LANDSCHAP VOOR FIERE KUNST: OOST-GRONINGEN BAKERMAT VOOR LANDSCHAPSKUNST

Dijkcoupure, Piet Tuytel, 1993 (foto Wim Boetze)
Plangebied in regiopark IJsselmonde

In 1969 had Nederland zijn eerste land art-project. Herenboer Albert Waalkens uit het Oost-Groningse Finsterwolde nodigde de Amerikaanse kunstenaar Dennis Oppenheim uit om op zijn land een kunstzinnige ingreep van formaat uit te voeren. Oppenheim trok met een maaimachine twee diagonale banen door een graanveld met nog onrijp graan en noemde het resultaat **Cancelled Crop**. Het was een project dat meteen ook internationaal de aandacht trok, temeer omdat deze vorm van grootschalige omgevingskunst destijds alleen nog maar spaarzaam in Engeland en de Verenigde Staten voorkwam. Voor het vooruitstrevende Oost-Groningen was het slechts het begin van vele kunstprojecten in het landschap. Een trend die zich ook in verstedelijkte gebieden voortzette. Kunstenaars worden niet alleen vaker ingezet voor beelden in het landschap, ze worden ook, middels conceptuele kunst, steeds vaker gevraagd om samen met landschaps-architecten te werken aan de visievorming voor ruimtelijke opgaven.

> De Groningse herenboer Waalkens, die zijn stal inmiddels had ingericht als galerie voor moderne kunst, werd een centrale figuur in de Groningse kunstscene. Zijn neus voor talentvolle jonge kunstenaars viel ook op bij de landelijke kunstpauzen. Er ontstonden collegiale banden met museumdirecteuren die hem de opdracht gaven exposities te organiseren met kunstenaars uit zijn stal. Zo'n opdracht voor bijvoorbeeld het Stedelijk Museum Amsterdam deed hij met plezier, hoewel zijn hart toch meer lag bij het organiseren van exposities en manifestaties in zijn 'eigen' landschap, de uitgestrekte en magistrale polders en ontginningen in het oosten van Groningen.

In 1967 organiseerde Waalkens samen met enkele kunstprominenten uit zijn omgeving de buitententoonstelling **Beeld en Route**. Tweehonderd beelden van drieënzestig kunstenaars kregen een expositieplek langs de openbare weg die van Delfzijl naar Emmen leidt. Het was een enthousiast gebaar om kunst uit de beslotenheid van

de galerie en museum en in het landschap te krijgen. In 1980 werd dat concept herhaald met de tentoonstelling **Beeld en Land**. In hetzelfde gebied werden werken van negenentwintig kunstenaars geëxposeerd.

OMGEVINGSKUNST

Oost-Groningen trok met beide tentoonstellingen de aandacht van kunstminnend Nederland. Nog steeds zijn in musea voor moderne kunst de catalogi van deze kunstroutes te koop.

Inmiddels had de kunstacademie in Groningen, Academie Minerva, het vakgebied omgevingskunst ingevoerd. Dat stond onder leiding van Karl Pelgrom, een kunstenaar die in 1962 door Waalkens vanuit Amsterdam naar Finsterwolde was gehaald en die besloot om er te wonen en te werken. Pelgrom kon zijn jarenlange ervaring met werken in grootschalige landschappen inzetten in het kunstonderwijs. Zo ontstond de Groningse landschapsvariant van de

leergroep omgevingskunst die contrasteert met de vakgroep in Arnhem, waar dezelfde studierichting onder leiding van docent en kunstenaar Peter Struycken een meer architectonische invalshoek heeft.

Leerlingen van Pelgrom en jonge kunstenaars uit de galerie van Waalkens hebben in de afgelopen dertig jaar de traditie van landschapskunst in Oost-Groningen voortgezet. De Dienst Landelijk Gebied (DLG) heeft hierin royaal bijgedragen met geld en opdrachten. Bij de uitvoering van werken voor het project Herinrichting Oost-Groningen en Gronings-Drentse Veenkoloniën werd telkens een klein percentage van het budget uitgetrokken voor de realisering van kunst, variërend van in brons uitgevoerde veenarbeiders tot abstracte omgevingskunst. Van 1980 tot 2005 zijn zo honderdvijfentwintig kunstopdrachten uitgevoerd, waarvan een dertigtal het predicaat landschapskunst of omgevingskunst zouden kunnen krijgen. Enkele hiervan worden nader toegelicht.

Herinnering aan een plek - Semna van Ooy, 1995 (foto's Wim Boetze)

DIJKCOUPURE IN GEEL

In 1993 werd de Dijkcoupure van de Haarlemse kunstenaar Piet Tuytel opgeleverd. Het hondervijftigjarige bestaan van de Groninger Maatschappij van Landbouw afdeling Beerta was aanleiding om een opdracht uit te laten gaan voor een kunstuiting op een markante, voor velen zichtbare plek in het landbouwgebied van de afdeling. Tuytel kreeg de opdracht en vond in de coupure van de dijk tussen de Reiderwolderpolder en de Carel Coenraadpolder de gewenste plek. Het werk werd uiterst minimalistisch. Hij schilderde het beton van de coupure heldergeel met op het binnenvlak een zwart kader. Niet meer en niet minder. Voor de opdrachtgever hoefde het beeld niet meer betekenis te krijgen dan het markeren van een plek als blijvende herinnering aan de Maatschappij afdeling Beerta, die snel na het jubileumjaar werd opgeheven. Het duidelijk bedachte heldere geel aan de horizon tussen de overige natuurlijke kleuren zoals het blauw van

de lucht, het groen van de dijk en het grijs van de klei, geeft al vanaf grote afstand een prachtig esthetisch effect. Duizenden mensen kennen het beeld zonder het ooit in werkelijkheid te hebben gezien. De gele coupure is namelijk dezelfde als die op de voorkant van 'Het huis van de moskee' staat, het veel gelezen en geprezen boek van de schrijver Kader Abdolah.

HERINNERING AAN EEN PLEK

In 1995 leverde de Amsterdamse beeldend kunstenaar Semna van Ooy het beeld Herinnering aan een plek op. Nadat van Ooy met kleine beelden in de galerie van Waalkens had geëxposeerd, was ze geïnspireerd geraakt door het uitgestrekte bos- en natuurplan rond het riviertje De Tjamme ten zuiden van Finsterwolde. Het beeld staat op de grens van bos en een open veld dat wordt begraasd door een kudde Schotse Hooglanders. De materialisering is een aarden heuvel met daarop een trapvormige beton-

nen opbouw. Heuvel en betonwerk vormen één geheel vanwege de terrasvormige geleding van de heuvel die over gaat in de traptreden van het betonwerk.

Omvang en maat van de terrassen en treden verlopen van groot naar klein en symboliseren de overgang van de grote natuurlijke ruimte naar de kleine menselijke schaal. Bovenop staat een bronzen handafdruk als rustpunt voor de hand van de bezoeker. Hier eindigt het beeld, maar voor het uitzicht is het juist een vertrekpunt. Onderdeel van het beeld is een in het bos uitgekapte laan die zicht biedt op de toren van Finsterwolde. De toren, ooit een baken in de wijde omgeving, was door bebossing aan het zicht onttrokken. Het kunstwerk heeft de visuele relatie van de toren met zijn omgeving hersteld en vormt daarmee een scharnier tussen oud en nieuw. Van Ooy heeft Herinnering aan een plek in samenwerking met ondergetekende ontwikkeld. Het was de eerste samenwerking van een omgevingskunstenaar met een land- ➤

Semslinie: 1787- Jorgen Leijenaar, Otium - Het Observatorium, STAR wagon – Atelier van Lieshout, Field Free Space – Elsa Stanfield/Madelon Hooykaas (foto's Harry de Cock)

> schapsarchitect in de provincie Groningen.

KUNSTLIJN SEMSLINIE

Eind jaren negentig van de vorige eeuw ontstond bij de herinrichtingscommissie van de Herinrichting Oost-Groningen de behoefte om de kunstpercentages van de uit te voeren werken te clusteren tot enkele grotere budgetten. Het grootste budget, 1,8 miljoen gulden, werd in 1998 toegekend aan het project Semslinie Kunstlijn. Het ging om de financiering van een serieel kunstwerk langs de veertig kilometer kaarsrechte grens tussen Groningen en Drenthe, in 1615 door landmeter Johan Sems uitgezet.

De kunstlijn moest de verbindende lijn worden voor acht monumentale kunstwerken die uitdrukking moesten geven aan de kwaliteit, de historie en het karakter van de landschappen langs de provinciegrens. De realisering van het geheel liep van 1999 tot 2003. Het was in die tijd het grootste kunstproject voor permanente kunst in de openbare ruimte in ons land.

De beelden zijn niet alleen uitermate toegankelijk en gebruikersvriendelijk, maar ook zorgvuldig en mooi in het landschap gesitueerd. Ik geef hierna een beschrijving van drie van de acht kunstwerken.

OTIUM

Stichting Het Observatorium maakte het kunstwerk Otium, Latijn voor rust. André Dekker, Geert van de Camp en Ruud Reutlingsperger vormen een kunstenaarsgroep onder de naam Het Observatorium. Otium ligt op een afgelegen landelijke plek ten zuiden van Hoogezand-Sappemeer. Vanuit het Otium, want je kunt erin, heb je

uitzicht op akkers met aardappelen en bieten. Het opvallende bouwsel, het houdt het midden tussen een kunst- en een bouwwerk, is voor fietsers op het aanliggende rijwielpad een intrigerend beeld. Otium moet een rustpunt zijn, een plek om langer te verblijven. Het Otium is echter niet bedoeld om maar wat te luieren of de tijd te verdrijven. In de meeste werken van Het Observatorium heerst de opvatting dat tijd en ruimte beschikbaar moet worden gemaakt voor ontmoeting, uitwisseling en vernieuwing. Daarbij vervaagt de grens tussen privé en openbaar. Otium is meer dan een bouwsel, het is het casco, de beginvorm voor een ontwikkelingsprogramma. Otium is een gift. Otium is net zo veel gebouw als erf. Het is niet altijd duidelijk waar het gebouw ophoudt en het erf begint. Eigenlijk loopt het fietspad over het erf. Links en rechts van het pad zijn frames en twee cabines geplaatst met verblijfsvoorzieningen. Het ontwerp heeft een verwantschap met de rechtlijnigheid van het oude ontginningspatroon, zichtbaar met sloten en wijkvormen, waaruit het landschap is opgebouwd.

1787

Langs het Noorderdiep in Stadskanaal is, vlakbij de brug over het Pekelerhoofddiep, een klein wandelbos aangelegd. Centraal in het bos, op het snijpunt van twee zichtlijnen, ligt het kunstwerk '1787' van de kunstenaar Jorgen Leijenaar. Het kunstwerk, een kleine terp met daarop negen zerken, heeft een vervreemdend effect. Je vraagt je af of je nu wel of niet bij een begraafplaats staat. De teksten op de zerken maken duidelijk dat dat niet het geval is. Het zijn triviale anekdotische berichtjes.

Ook het frivole geklinknagelde hekwerk neemt de eerste indruk van plechtstatigheid weg. Leijenaar heeft een beeld ontworpen waar de bezoeker stil kan staan bij het strijdende leven van de eerste bewoners van Stadskanaal. De eerste kolonisten die in 1787 op de hoek van de Scheepswerfstraat en de Pekelderstraat neerstreken en die vijfhonderd meter van het kunstwerk twaalf huisjes bewoonden. De bewoners waren 'vrije jongens' die kanalen groeven en turf staken.

Het beeld van Leijenaar is een eerbetoon aan een bewogen periode van anarchisme en armoede, maar ook een overpeinzing over het gevecht van een kleine groep pioniers die aan het begin stond van een enorme stedelijke groei. Leijenaar heeft bij dit project samengewerkt met de landschapsarchitect Harry Berg van de Dienst Landelijk Gebied. Berg ontwierp voor het beeld een mooie, sobere aanpassing van de omgeving.

FIELD FREE SPACE

Tussen Ter Apel en Nieuw-Weerdinge ligt het kunstwerk Field Free Space van de kunstenaars Elsa Stansfield en Madelon Hooykaas. Het kunstwerk is een vernuftig in elkaar gezet paviljoentje. Het bouwwerkje lijkt nietig naast de nabij gelegen hoge elektriciteitsmasten, maar steekt bij zonnig weer opvallend glanzend en pedant af tegen de blauwe lucht. De kunstenaars voelden zich aangetrokken tot het beeld van de hoogspanningsleiding, een strakke lijn die over grote lengte de Semslinie volgt. Met Field Free Space hebben Stansfield en Hooykaas een constructie bedacht waarbinnen de bezoeker afgeschermd wordt van elektromagnetische straling. Het nog altijd omstreden

idee dat hoogspanningsleidingen schadelijke straling afgeven, heeft de kunstenaars ertoe gebracht om hun stralingsvrije ruimte vlakbij de hoogspanning te situeren. Het kunstwerk is gebaseerd op het wetenschappelijke principe van de 'de kooi van Faraday'. De Engelse natuurkundige Michael Faraday ontwikkelde in de negentiende eeuw een geaarde kooi, bestemd om gevoelige elektronische meetapparatuur tegen elektrostatische invloeden (electric field) te beschermen. Hij bedacht dus een field-free space. De bezoeker kan door het kunstwerk lopen en erin zitten en zo van het omliggende landschap genieten. Passend bij het kunstwerk heeft de landschapsarchitecte Erna van der Stappen, toen werkzaam bij de Dienst Landelijk Gebied, een patroon van parallelle grondbanen ontworpen die evenwijdig lopen aan de hoogspanningsdraden. De banen bestaan om en om uit schrale en rijke grond. Hierop heeft zich een zichtbaar patroon van met elkaar contrasterende

schrale en rijke vegetaties ontwikkeld. Deze artistieke uitdrukking van 'maakbare natuur' maakt Field Free Space en zijn omgeving compleet.

KUNST EN GEBIEDSONTWIKKELING

De herinrichting van Oost-Groningen en de Gronings-Drentse veenkoloniën is voor de Dienst Landelijk Gebied de bakermat van kunst in het landschap, mede omdat in het budget voor gebiedsontwikkeling een percentage gereserveerd werd voor kunst. Dat landschapsarchitecten met kunstenaars samenwerken is een trend die zich door de vele succesvolle interacties voortgezet heeft in heel Nederland, zowel in landelijke als meer verstedelijkte gebieden. Niet alleen maken kunstenaars daar sculpturale kunst of geven ze met land art het landschap zelf vorm zoals met het project Moeder Aarde in het Abtoudse Bos nabij Delft, er is ook steeds vaker sprake van toege-

paste conceptuele kunst. Kunstenaars worden dan betrokken in de visievorming van ruimtelijke opgaven en kijken mee hoe een landschap zich zou kunnen ontwikkelen, zoals bijvoorbeeld gebeurt bij de gebiedsontwikkeling van de Ronde Venen in de provincie Utrecht en in het Noord-Hollandse gebied De Beemster. Als landschapsontwerpers zijn we gewend om ruimtelijk-technisch en technisch-esthetisch te werken. Kunstenaars leveren vaak onverwachte invalshoeken en voegen een emotionele factor toe die de beleving van en de band van een bewoner of bezoeker met een gebied kan versterken, waardoor het landschap meer betekenis krijgt. <

Auteur Wim Boetze is ruimtelijk ontwerper en publicist, tot voor kort werkzaam bij Dienst Landelijk Gebied, Regio Noord.

HET LANDSCHAPSMANIFEST: SAMENWERKEN AAN HET NEDERLANDSE LANDSCHAP

Vijf jaar geleden werd door vierendertig organisaties, die zich allemaal op de een op andere manier inzetten voor het Nederlandse cultuurlandschap, een Landschapsmanifest opgesteld om aandacht te vragen voor de achteruitgang van het landschap. De Nederlandse Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (NVTL) was één van hen. In 2008 werd tijdens de Triënnale van Apeldoorn, een internationaal cultureel festival over tuin- en landschapsarchitectuur op Radio Kootwijk door medewerkers van die organisaties, de ministeries van LNV en VROM en het Interprovinciaal Overleg het 'Akkoord van Apeldoorn' ondertekend; een bevestiging van het Landschapsmanifest, met als doel de bescherming van het Nederlandse cultuurlandschap hoger op de politieke agenda te krijgen. Inmiddels hebben meer dan zesenzeventig organisaties zich bij het akkoord aangesloten. Waarom vindt de NVTL dit Landschapsmanifest belangrijk en wat doet zij ermee?

Monument de Souvenir op het Kootwijkerzand tijdens de onthulling op 8 april 2010. De souvenirpenningen dragen een statement over landschap de wereld in. Op mijn penning staat: De Vechtstreek als eerste buitenwijk van Amsterdam.

- > Misschien heeft u ze wel gezien, de posters op de perrons 'Een mooier landschap, maak het mee'. Ze zijn onderdeel van de campagne 'Mooier Landschap' die het publiek er bewust van moet maken dat ons landschap niet vanzelfsprekend is en aandacht en zorg behoeft. 'Landschap is er voor iedereen en een belangrijk element voor de levenskwaliteit en het welbevinden van mensen' vinden de ondertekenaars van het Landschapsmanifest. Het streven naar landschapskwaliteit is dus essentieel en het bewustzijn hiervan moet sterker worden ontwikkeld.

WERKBANK RUIMTELIJKE KWALITEIT

Het is vooral dat streven naar (meer) ruimtelijke kwaliteit dat de NVTL vanaf het begin actief maakte binnen het Landschapsmanifest, want ruimtelijke kwaliteit is de kern van ons metier. Niet alleen behouden, maar ook ontwikkelen. Leden van de werkgroep Ruimtelijke Kwaliteit van het Landschapsmanifest testten de Werkbank Ruimtelijke Kwaliteit (Habiforum), een praktisch hulpmiddel om vorm te geven aan ruimtelijke kwaliteit waarbij veel kennis uitgewisseld werd. Wat versta jij onder ruimtelijke kwaliteit en hoe kunnen we die samen bereiken waren de belangrijkste vragen die bij de workshops aan bod kwamen. Het naar elkaar helder maken van doelstellingen door middel van beelden bleek een

goed middel. Door voorbeelden te tonen van gewenste ambitie (mag het net een beetje meer zijn) worden grenzen verlegd en kan daadwerkelijk een visie op kwaliteit ontstaan, die ook breed gedragen wordt.

INBURGERINGSPAKKET

De NVTL werd ook gevraagd om mee te denken over een 'inburgeringspakket' voor nieuwe buitenlui, want het agrarisch cultuurlandschap verandert snel. Veel boeren stoppen met hun bedrijf, anderen nemen in hoog tempo de plek in van boeren als bewoners van het buitengebied. Steeds minder bewoners van het buitengebied halen hun inkomen uit hun omgeving en voelen daarvoor nauwelijks de noodzaak om te zorgen voor de instandhouding van die omgeving. Boerderijen worden verbouwd tot rustieke villa's met smeedijzeren hekken, verharde oprijlanen, Griekse beelden en zwembaden. Hoezo behoud van landschappelijke identiteit door streekeigenheid? Hoezo duurzaamheid en opvang regenwater? Hoezo betrokkenheid bij en instandhouding van het buitengebied? In mei van dit jaar ging een bonte werkgroep van partners van het Landschapsmanifest - waaronder ikzelf als vertegenwoordiger van de NVTL - aan de slag. De ideeën voor het 'inburgeringspakket' evolueerden van een 'blijje doos' voor buitenlui met een bundeling van folders tot een strategie om te komen tot

MONUMENT DE SOUVENIR

Beeldend kunstenaars Krijn Christiaansen en Cathelijne Montens zijn op initiatief van het Landschapsmanifest door de provincie Gelderland gevraagd om een monument te ontwerpen dat de ondertekening van het Akkoord van Apeldoorn markeert. Zij ontwierpen een machine die van een muntje van 5 eurocent een souvenirpenning walst. Dit kunstwerk werd op 8 april 2010 onthuld door Harry Keereweer, gedeputeerde van de provincie Gelderland samen met Barto Piersma van het ministerie van LNV en genodigden van het Landschapsmanifest.

De machine is geplaatst op de Veluwe, in de leegte van het Hulshorsterzand. De souvenirpenningen gaan van hieruit over de rest van Nederland. Op de penning staat een filosofische vraag of statement over een favoriet landschap van een van de deelnemers van het Akkoord van Apeldoorn. De komende vijf jaar worden de favoriete landschappen op de penningen negen keer gewisseld, zodat er een collectie ontstaat van verschillende ideeën over landschap. Het Monument De Souvenir is gemaakt van staal en gecoat met zand van de zandvlakte.

Hierdoor doemt het werk soms als een luchtspiegeling op uit de zandvlakte.

Kees Joosse, secretaris landschapsmanifest 'Monument de Souvenir' legt de koppeling tussen landschap en geld. Het kunstwerk is een vorm van beeldspraak voor het gegeven dat landschap geld opbrengt en geld geïnvesteerd moet worden in het landschap. Ofwel de wandelaar op het Hulshorsterzand stuit genietend van het landschap op Monument de Souvenir. Hij stop er 5 cent in en krijgt (weer) een landschap terug. Landschap rendeert.

Het verbetert onze leefomgeving, daagt ons uit op een gezonde manier te recreëren, verbetert onze woonomgeving, versterkt de identiteit van de plek waar we leven en vergroot de biodiversiteit.'

Ga eens wandelen op het Hulshorsterzand en vergeet niet 5 of 10 cent mee te nemen

kennisuitwisseling en -bundeling bij de regionale welstandsorganisaties, een flexibele en makkelijk benaderbare 'toolbox' van kennis én een communicatiestrategie om deze in de markt te zetten.

METROPOLITANE PARKEN

Wat is de relatie tussen het Landschapsmanifest en Metropolitane Parken? Laat ik een poging wagen...

In metropolitane landschappen is de agrariër niet meer de enige speler in het beheer. Publieke organisaties, overheid en particulieren denjen en beslissen mee. We kunnen hierbij een Metropolitaan Park definiëren als een gebied waarbij de nadruk is komen te liggen op de publieke behoefte aan landschap. Willen we landschappen met betekenis creëren voor het publiek, dan moet er goed samengewerkt worden tussen de partijen, waaronder ook met de particuliere sector. Daarvoor moeten organisaties elkaar eerst beter leren kennen en vertrouwen opbouwen in het kunnen van andere 'partner'organisaties.

De communicatie verloopt vooral via heldere beelden, omdat beelden vaak beter te duiden zijn dan woorden. Hierdoor kunnen ze samen een ambitie ontwikkelen die de enkele organisatie overstijgt. We moeten daarbij leren inzien en erkennen dat we het niet alleen kunnen en dat we elkaar nodig hebben. Omdat de onderteke-

naars van het manifest zich baseren op gedeelde doelstellingen, is het Landschapsmanifest een podium voor samenwerking geworden. <

Voor meer informatie over het Manifest:

www.Landschapsmanifest.nl

Kijk voor vrije-tijdactiviteiten in het buitengebied op:

www.mooinederland.nl

Auteur Michiel Veldkamp is landschapsarchitect bij de Dienst Landelijk Gebied, bestuurslid van de NVTL en actief binnen het Landschapsmanifest.

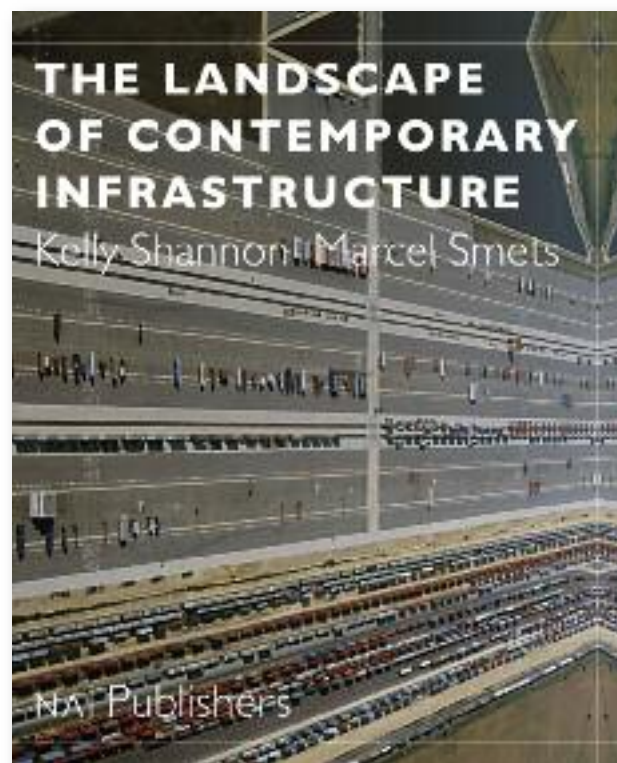

NAi UITGEVERS www.naipublishers.nl

Fransje Hooimeijer, Marinke Steenhuis (red.)
Fotografie: Jannes Linders

Maakbaar landschap
Nederlandse landschapsarchitectuur (1945-1970)

Vormgeving: Beukers Scholma, Geïllustreerd (kleur en zw/w),
Gebonden, 448 pagina's, Formaat: 24,5 x 30 cm
Nederlandse editie, ISBN 978-90-5662-700-3, € 69,50

NAi UITGEVERS www.naipublishers.nl

Kelly Shannon, Marcel Smets

The Landscape of Contemporary Infrastructure

Vormgeving: Piet Gerards Ontwerpers, Geïllustreerd (kleur),
Gebonden, 272 pagina's, Formaat: 23,5 x 28 cm
Engelse editie, ISBN 978-90-5662-720-1, € 49,50

JOS VAN DE LINDELOOF TUIN- EN LANDSCHAPSARCHITECTENBUREAU BV

Postbus 1096 2600 BB Delft • Martinus Nijhofflaan 2 2624 ES Delft • T 015-2133444 • E info@josvandelindeelooof.nl

ABC Architectuurcentrum Haarlem

Groot Heiligland 47 2011 EP Haarlem tel 023 534 05 84
info@architectuurhaarlem.nl www.architectuurhaarlem.nl
toegang gratis geopend: di -za 12.00-17.00 / zo 13.00-17.00

expositie HOSPER; maquettes als communicatiemiddel

HOSPER is een multidisciplinair ontwerp bureau voor landschapsarchitectuur en stedenbouw, gevestigd te Haarlem. Er wordt gewerkt aan binnen- en buitenlandse opgaven van uiteenlopende aard en schaal.

Behalve de klassieke presentatiemaquette om de opdrachtgever te overtuigen, worden werkmaquettes vervaardigd, bedoeld om tijdens het proces ontwerp problemen inzichtelijk te maken en op te lossen. Maquettes worden ook ingezet als hulpmiddel in het planproces om de ontwerpen te verduidelijken. De expositie in het ABC, tot en met 14 november, toont verscheidene 'soorten' maquettes en biedt inzicht in de werkwijze van HOSPER.

Op woensdagavond 20 oktober om 20.00 uur geven Hanneke Kijne (HOSPER) en Theo Dohle (communicatie adviesbureau De Wijde Blik, Amsterdam) een lezing in het ABC. Zij zullen dan ingaan op de communicatie bij ontwerp opdrachten en de manier waarop maquettes hierin een rol kunnen spelen, bijvoorbeeld bij participatietrajecten.

16.09.10 - 14.11.10

HOSPER

maquettes als
communicatiemiddel

NVTL BUREAULIJST

1:1 stadslandschappen

Overtoom 197-1a
1054 HT Amsterdam
T 020-3302933
F 020-3302934
E mail@eenopeen.demon.nl
I www.eenopeen.nl

Buro Adrichem

Tuin & landschapsarchitectuur
Frans Netscherlaan 2 B
2071 AZ Santpoort-Noord
T 023-5388965
E mail@buroadrichem.nl
I www.buroadrichem.nl

Agroplan

Utrechtseweg 370
Postbus 245
3730 AE De Bilt
T 030-2203800
F 030-2211034
E info@agroplan.nl
I www.agroplan.nl

Aksis

Atelier voor
Landschapsarchitectuur
Vughterstraat 280
5211 GR 's-Hertogenbosch
T 073-6122729 F 073-6142191
E postbus@aksis-atelier.nl
I www.aksis-atelier.nl

amer/ruimtelijke ontwikkeling

Zonnehof 43
3811 ND Amersfoort
T 033-4621623 F 033-4651811
E bureau@amer.nl
I www.amer.nl

Buro Appelman

Tuin en Landschapsarchitectuur
Andringastraat 4
8495 KA Aldeboarn
T 0566-631692
F 0566-631796
E appelman@kpd.nl
I www.appelman.com

Arcadis Nederland BV

Atelier Landschapsarchitectuur
Het Rietveld 59-A
Postbus 673
7300 AR Apeldoorn
T 055-5815999 F 055-5815599
I www.arcadis.nl

B4o

Landschapsarchitectuur +
Stedenbouw + Recreatieontwikkeling
Stadion Galgenwaard
Herculesplein 207 B – unit 7
3584 AA Utrecht
T 030-2741780
E info@b4o.nl
I www.b4o.nl

Bureau B+B

stedebouw en landschaps-
architectuur bv
Herengracht 252
1016 BV Amsterdam
T 020-6239801 F 020-6203712
E bureau@bplusb.nl
I www.bplusb.nl

Bureau Bakker-Weenink

Adviesbureau voor Tuin en Land-
schapsarchitectuur
Pitteloseweg 1
9489 TL Zeyerveen
T 0592-356379 F 0592-460344
E bbw@planet.nl

Lodewijk Baljon Landschapsarchitecten

Cruquiusweg 10
Postbus 1068
1000 BB Amsterdam
T 020-6258835 F 020-4206534
E landscape@baljon.nl
I www.baljon.nl

Natascha van den Ban Landschapsarchitectuur en stedelijk ontwerp

Gonnetstraat 26
2011 KA Haarlem
T 023-5763583
E info@nataschavandenban.nl
I www.nataschavandenban.nl

ir. M.C. (Rien) van den Berg

Landschapsarchitect BNT
Florastraat 8
3972 ES Driebergen-Rijsenburg
T 0343-512477 F 0343-510806
E rienvandenberg@hotmail.com

Ank Bleeker en Anneke Nauta

Landschapsarchitecten bnt
Alexanderweg 12
6721 HG Bennekom
T 0318-416976 F 0318-413637
E nautable@tiscali.nl

Landschaparchitectenburo Boon

Wickenburghseweg 50
3997 MV Houten
T 030-6011449
F 030-6012401
E info@buroboon.nl

Borgo Tuin en Landschaps- architectuur

Rietvenseweg 10
5427 LR Boekel
T 0492-324074
F 0492-329446

Bosch Slabbers

tuin en landschapsarchitecten
Parkstraat 31
6828 JC Arnhem
T 026-4427154
F 026-4431639
arnhem@bosch-slabbers.nl
I www.bosch-slabbers.nl
Vestiging Den Haag
1e Sweelinckstraat 30
2517 GD Den Haag
T 070-3554407
F 070-3061618
E den-haag@bosch-slabbers.nl
Vestiging Middelburg
Tuin en Landschapsarchitecten bv
Oude Vlissingseweg 1
Postbus 147
4330 AC Middelburg
T 0118-592288
F 0118-591233
E zeeland@bosch-slabbers.nl

Buro BrekelmansRuijter

Hattumseweg 14
8171 RD Vaassen
T 0578-574555
F 0578-577457
E info@burobrekelmansruijter.nl
I www.burobrekelmansruijter.nl

BRO

Adviseurs in ruimtelijke ordening,
economie en milieu
Bosscheweg 107
Postbus 4
5280 AA Boxtel
T 0411-850400
F 0411-850401
E info@bro.nl
I www.bro.nl
Nevenvestigingen:
BRO Amsterdam
Plein '40 - '45 1
1064 SW Amsterdam
T 020 506 19 99
F 020 506 19 90
E amsterdam@bro.nl
BRO Tegelen
Industriestraat 94
5931 PK Tegelen
T 077 373 06 01
F 077 373 76 94
E tegelen@bro.nl

BTL Advies bv

Tuin- en landschapsarchitecten
& omgevingsadviseurs
Parklaan 1
Postbus 385
5060 AJ Oisterwijk
T 013-5299555 F 013-5299550
E advies@btl.nl
I www.btladvies.nl
Vestiging Stein
Stationsstraat 61
Postbus 576
6180 AB Elsloo
T 046 4360850
F 046-4361467
E adviesstein@btl.nl

BügelHajema Adviseurs b.v.

Bureau voor Ruimtelijke Ordening en
Milieu
Utrechtseweg 7
3811 NA Amersfoort
T 033-4656545
F 033-4611411
E amersfoort@bugelhajema.nl
I www.bugelhajema.nl
Vestiging Assen
Vaart nz 48-50
Postbus 274
9400 AG Assen
T 0592-316206
F 0592-314035
E assen@bugelhajema.nl
Vestiging Leeuwarden
Balthasar Bekkerwei 76
8914 BE Leeuwarden
T 058-2152515
F 058-2159198
E leeuwarden@bugelhajema.nl

P.A.M. Buys bv

Tuin en Landschapsarchitect bnt
Bosscheweg 37
5261 AB Vught
T 073-6564058
F 073-6569927

Bijkerk c.s.

tuin en landschapsarchitecten
Hengelosestraat 791
7521 PA Enschede
T 053-4359956
F 053-4359956
E andre@bijkerkcs.eu
I www.bijkerkcs.eu

Copijn

Tuin en Landschapsarchitecten
Gageldijk 4F
Postbus 9177
3506 GD Utrecht
T 030-2644333
F 030-2612140
E info@copijn.nl
I www.copijn.nl

J rn Copijn Bruine Beuk

Groenekanseweg 90
3737 AH Groenekan
T 0346-211256
E copijn@bruinebeuk.nl
I www.jorncopijnbruinebeuk.nl

Croonen Adviseurs bv

Hoff van Hollantlaan 7
Postbus 435
5240 AK Rosmalen
T 073-5233900
F 073-5233999
E bureau@croonen.nl
I www.croonen.nl
Vestiging Echt:
Diepstraat 3
Postbus 216
6100 AE Echt
T 0475 416440
F 0475-416449

Debie &Verkuijl tuinarchitecten BNT

Buro voor tuin en parkrestauratie
Kasteelpark Renswoude
Dorpsstraat 1 A
3927 BA Renswoude
T 0318-573292
F 0318-570690
E info@debieenverkuijl.nl
I www.debieenverkuijl.nl

Deltavormgroep bv

landschapsarchitectuur
stedebouw civiele techniek
Californiedreef 49
Postbus 9842
3506 GV Utrecht
T 030-2611834
F 030-2626720
E bureau@deltavormgroep.nl
I www.deltavormgroep.nl

DELVA Landscape Architects

Nieuwpoortkade 2a
1055 RX Amsterdam
T 020-6060734
F 020-6060954
E info@delva.la
I www.delva.la

Mathieu Derckx

Stedebouw/
landschapsarchitectuur
Prinsengracht 237 -HA
1015 DT Amsterdam
T 020-3303540
F 020-3303540
E mathieuderckx@hetnet.nl
I www.mathieuderckx.nl

DG Groep bv

Duitslandlaan 17
2391 PC Hazerswoude Dorp
Postbus 222
2770 AE Boskoop
T 0172-213460
F 0172-210165
E info@dggroep.nl
I www.dggroep.nl

Simone Diegenbach

Zelfstandig Landschapsarchitect
Laan van Swaensteijn 11
2271 VA Voorburg
M 06-10517169
E info@sdlandschapsarchitectuur.nl
I www.sdlandschapsarchitectuur.nl

Studio Diekema

landschapsarchitectuur
's-Gravendijkwal 73 g
3021 EE Rotterdam
T 010-4782278
F 010-4767104
E studiodiekema@xs4all.nl
I www.studiodiekema.nl

Annemieke Diekman Landschapsarchitecten

Tussen de Bogen 60
1013 JB Amsterdam
T 020-4196266
E diekman@xs4all.nl
www.annemieke-diekman-
landschapsarchitecten.nl

DLA+ rural and urban landscapes

Wyerbaan 28 - A
6561 KR Groesbeek
T 024-3976000
F 024-3976350
E info@dlaplus.nl
I www.dlaplus.nl

DN Urbland BV

Vulcanusweg 259
2624 AV Delft
T 015-2121777 F 015-2157888
E info@urbland.com
I www.urbland.com

Noël van Dooren Landschapsarchitect

Willem Arntszkade 58
Postbus 13108
3507 LC Utrecht
T 030-2369160
E nvandooren@xs4all.nl

DS

Overtoom 197
1054 HT Amsterdam
T 020-5301252 F 020-4230627
E info@ds.landschapsarchitecten.nl
I www.ds.landschapsarchitecten.nl

Bureau voor Tuin en Landschapsarchitectuur Willemien Dijkshoorn

Singel 170 - 172
1015 AH Amsterdam
T 020-6254269 F 020-6229112
E w.dijkshoorn1@chello.nl

Buro van den Eerenbeemt

Tuin en Landschapsarchitectuur
Postelstraat 66
5211 EB 's-Hertogenbosch
T 073-6146346
F 073-6147005
E buro@eerenbeemt.nl
Í www.eerenbeemt.nl

Elings

vormgevers van natuur en landschap
Sporlaan 50
Postbus 288
5060 AG Oisterwijk
T 013-5282844
F 013-5217581
E info@elings.eu
I www.elings.eu

Elyps BV

Van Berchenstraat 19
6511 BA Nijmegen
T 024-3481320
F 024-3481321
E info@elyps.nl
I www.elyps.nl

Van Empelen van Aalderen Partners bv

Landschapsarchitecten
Van den Eijdekade 4
2102 LE Heemstede
T 023-5282802
F 023-5287330
E vevap@vevap.nl
I www.vevap.nl

Feddes/Olthof Landschapsarchitecten

Ondiep Zuidzijde 6
3551 BW Utrecht
T 030-2456123
F 030-2456066
E info@feddes-olthof.nl
I www.feddes-olthof.nl

Freelandschap

Damstraat 4 bis
3531 BV Utrecht
T 06-29193153
E marc@freelandschap.nl
I www.freelandschap.nl

G84

Bureau voor Tuin en
Landschapsarchitektuur
Barchman Wuytierslaan 72
3818 LK Amersfoort
T 033-4618411
F 033-4657341
E amersfoort@g84.nl
I www.g84.nl

Sabine Geerlings Landschapsarchitectuur

Van Citterstraat 33 A
3022 LG Rotterdam
T 06-14127803
E info@sabinegeerlings
I www.sabinegeerlings.nl

Michael R. van Gessel bnt/bnsp

Bloemgracht 40 hs
1015 TK Amsterdam
T 020-6253369
F 020-4214588
E michael@michaelvangessel.com

Goedegebuure,

Tuin en Landschapsarchitecten BNT bv
Kienschulpenweg 26
8071 ZK Nunspeet
T 0341-254232
F 0341-263020
E info@goedegebuurebv.nl
I www.goedegebuurebv.nl

Grasveld

Tuin- en Landschapsarchitecten
Goilberdingerstraat 14a
Postbus 426
4100 AK Culemborg
T 0345-515221
F 0345-514864
E info@grasveld.com
I www.grasveld.com

Groen Tuin- & Landschapsarchitectuur

Diederichslaan 33
3971 PA Driebergen-Rijsenburg
T 0343-532747
F 0343-532778
E info@groenarchitect.nl
I www.groenarchitect.nl

GroenTeam

Adviescentrum voor natuur-
ontwikkeling, landschapsplanning
en groenontwerp
Burg. Brandstraat 2
Postbus 25
2840 AA Moordrecht
T 0182-377243
F 0182-378524
E jan@groenteam.nl

GrondRR - landschapsarchitect bnt

Bospoort 37
6711 BT Ede
T 06-41592690
E vincent@grondrr.nl
I www.grondrr.nl

Grontmij Advies en Techniek bv

Noord-West
Robijnstraat 11
Postbus 214
1800 AE Alkmaar
T 072-5475757
F 072-5475750
E noordwest@grontmij.nl
I www.grontmij.nl
Grontmij Oost - Arnhem
T 026 355 83 55
E oost@grontmij.nl
Grontmij Noord - Assen
T 0592 33 88 99
noord@grontmij.nl
Grontmij Zuid - Eindhoven
T 040 265 12 11
zuid@grontmij.nl
Grontmij Midwest - Waddinxveen
T 0182 62 55 00
midwest@grontmij.nl

ir. Anja Guinée

Landschapsarchitect
Statensingel 92 - A
3039 LS Rotterdam
T 010-4657171
F 010-2651015
E anja.guinee@versatel.nl

De Gulden Snede

Smidsakker 30
6666 EJ Heteren
T 026-3706630
E ldebot@planet.nl

Ingenieursbureau Den Haag

Afdeling Openbare Ruimte
1e Haagpoort 25
Postbus 12651
2500 DP Den Haag
T 070-3536394
F 070-3536330

Ruud Hagemans

Ontwerp en Adviesbureau voor
Tuinarchitectuur
De Rijf 2
5258 JB Berlicum
T 073-5038119
F 073-5038119
E kantoor@ruudhagemans.nl
I www.ruudhagemans.nl

Handle with Care

Ontwerpers Openbare Ruimte
Panamalaan 106
1019 AZ Amsterdam
T 020-6658019 F 020-6632691
E info@hwc.nl
I www.landschapsonwerp.nl

Buro Harro

Roëllstraat 2
6814 JD Arnhem
T 06-54692908
E mail@buroharro.nl
I www.buroharro.nl

Adviesbureau Haver Droeze bnt

Muurhuizen 165 B
3811 EG Amersfoort
T 033-4613535
F 033-4651898
E info@haverdroeze.nl
I www.haverdroeze.nl

Van Hees

Tuin en Landschapsarchitectuur
Lage Gouwe 214
2801 LM Gouda
T 0182-523003
F 0182-584131
E info@vhtl.nl
I www.vhtl.nl

Plangroep Heggen bv

Parkweg 1a
Postbus 44
6120 AA Born
T 046-4582222
F 046-4580288
E info@plangroep-heggen.nl
I www.plangroep-heggen.nl

Marc Hendriks Atelier 12

Schuttersweg 12
6585 KR Mook
T 024-6962198
E info@atelier12.nl
I www.atelier12.nl

Heukelom Verbeek landschapsarchitectuur

Koningin Julianastraat 21 a
6271 CB Gulpen
T 043-4503045
F 043-4504670
E info@heukelomverbeek.nl
I www.heukelomverbeek.nl

Heusschen Copier

Afdeling Landschapsarchitectuur
Rijksweg 12
6271 AE Gulpen
T 043-4583437
F 043-4583647
E info@hclt.nl
I www.hclt.nl

H+N+S

Landschapsarchitecten

Soesterweg 300
Postbus 1603
3800 BP Amersfoort
T 033-4328036
F 033-4328280
E mail@hnsland.nl
I www.hnsland.nl

Hollandschap bv

Adviesburo voor Stad- en Landschaps-
inrichting
Moerdijkstraat 23
Postbus 13
2750 AA Moerkapelle
T 079-5931819
F 079-5932498
E mail@hollandschap.nl
I www.hollandschap.nl

Hollandsgroen

tuin en landschapsarchitecten bv
Lutkemeerweg 328
Postbus 9349
1006 AH Amsterdam
T 020-6677790
F 020-6677778
E info@hollandsgroenbv.nl
I www.hollandsgroenbv.nl

Buro Hollema

Tuin en Landschapsarchitecten
Asserstraat 12
9451 AC Rolde
T 0592-241313
F 0592-243085
E info@burohollema.nl
I www.burohollema.nl

Tuinarchitectenburo

Arend Jan van der Horst bnt
Vlissingestraat 7
4331 KT Middelburg
T 0118-643743
F 0118-681801
E info@tuinarchitect.nl
I www.tuinarchitect.nl

HOSPER

landschapsarchitectuur
en stedebouw
Kinderhuisingel 1d
Postbus 5231
2000 CE Haarlem
T 023-5317060
F 023-5318160
E info@hosper.nl
I www.hosper.nl
Vestiging Zweden
Triewaldsgränd 1
11129 Stockholm
T 00-46-8-4115410
F 00-46-8-249864

Houtman + Sander
Landschapsarchitectuur
Eerste Reitse Dreef 74
5233 JM 'S-Hertogenbosch
T 06-28807093
E info@houtmanensander.nl
I www.houtmanensander.nl

Dick Huigens
Tuinarchitectuur bv
Bellefleur 1
6708 LL Wageningen
T 0317-410926
F 0317-415106
E info@dickhuigens.nl
I www.dickhuigens.nl

Kees Hund T.& L. Architect
Singel 42
1015 AB Amsterdam
T 020-4204208
E keeshund.landschap@planet.nl
I www.keeshund.nl

i3m2r Formule voor Leefruimte
Atjehstraat 7
2585 VG Den Haag
T 070-4274647
F 070-3647449
E i3m2r@xs4all.nl

Inbo Stedenbouwkundigen & Landschapsarchitecten
Geeresteinselaan 39
Postbus 57
3930 EB Woudenberg
T 033-28682 11
F 033-2862409
E info@inbo.com
I www.inbo.com

INTEGRALIS PP
Aan de Beek 2
6866 CV Heelsum
T 0317 318478
F 0317 313323
E fritsruyten@integralispp.com
I www.integralispp.com

Planburo Infra Groen bv
Adviseurs voor de buitenruimte
Aert van Nesstraat 1 h
2901 BH Capelle aan den IJssel
T 010-4506041
F 010-4513509
E mail@infragroen.nl
I www.infragroen.nl

Golf- en Landschaps-architectuur Gerard Jol bv
Middenduinerweg 75
2082 LC Santpoort
T 023-5376449
F 023-5376498
E info@jolgolfdesign.nl
I www.jolgolfdesign.nl

Karres en Brands
Landschapsarchitecten
Oude Amersfoortseweg 123
1212 AA Hilversum
T 035-6422962
F 035-6836362
E info@karresenbrands.nl
I www.karresenbrands.nl

Landscape studio
Wakkerendijk 152
3755 DG Eemnes
T 035-5387770
F 035-5317168
E theo@landscapestudio.nl
I www.landscapestudio.nl

Bureau Els Kolff
Landschapsarchitectuur en Stedebouw
C G Wiegersweg 33
9684 EK Finsterwolde
T 0597-332801
F 0597-332873
E elskolff@planet.nl

Robbert de Koning
Landschapsarchitect bnt
Oude Kraan 72
Postbus 9
6800 AA Arnhem
T 026-4950415
F 026-4950416
E info@robbertdekonig.nl
I www.robbertdekonig.nl

Mariëlle Kok
Landschapsarchitect BNT
Strijp-S SWA 4.005
Glaslaan 2
5616 LW Eindhoven
T 040-2516114
E mk@mariellekok-landschaps-architect.nl
I www.mariellekok-landschaps-architect.nl

Kragten
Landschapsarchitectuur
Schoolstraat 8
6049 BN Herten-Roermond
T 0475-395979
F 0475-317545
E hvd@kragten.nl
Nevenvestiging:
's-Hertogenbosch
Hambakenwetering 1
Postbus 2309
5202 CH 's-Hertogenbosch
T 088-3366333
F 088-3366099

Buro Kruit
Tuin- & Landschapsarchitectuur
Koorstraat 10 j
5341 BR Oss
T 0412-624468
E info@burokruit.nl
I www.burokruit.nl

KuiperCompagnons
Bureau voor Ruimtelijke Ordening, Architectuur, Landschap
Schiegebouw
Van Nelleweg 6060
Postbus 13060
3004 HB Rotterdam
T 010-4330099
F 010-4045669
E kuiper@kuiper.nl
I www.kuiper.nl

Groen Ontwerp Kuiper
Adviesbureau voor Tuin en Land-
schapsarchitectuur
Sleëburgsestraat 37
6671 ZB Zetten
T 0488-452913

Ben Kuipers
Strategie, Ontwerp en Advies
voor de Buitenruimte
Hoefijzersteeg 6
2611 NP Delft
T 015-2147035
F 015-2147024
E info@benkuipers.nl
I www.benkuipers.nl

Prof.dr.ir. Wybe Kuitert
Tuin- en Landschapsarchitect bnt
Tarthorst 397
6708 HN Wageningen
T 0317-428663
F 0317-428667
E info@wybekuitert.nl
I www.wybekuitert.nl

Lagendijk
Tuin en Landschapsarchitecten BV
Weegbree 8
Postbus 67
2860 AB Bergambacht
T 0182-357077
F 0182-357027
E info@lagendijkTLarchitecten.nl
I www.lagendijkTLarchitecten.nl

LANDLAB
Studio voor landschapsarchitectuur
Amsterdamseweg 21
6814 GA Arnhem
T 026-4426650
F 026-4420988
E bram@landlab.nl
I www.landlab.nl

Landscape Architects for Sale
Stedebouw Architectuur Landschap
Ecologie
Nieuwe Kerkstraat 119
1018 VJ Amsterdam
T 020-6244226
F 020-6244228
E mail@la4sale.nl
I www.la4sale.nl

Landschappartners bv
Adviseurs voor Ruimtelijke Planning
en Omgevingsv.
De Dompelaar 1a
Postbus 259
3454 ZM De Meern
T 030-6666199
F 030-6621546
E info@landschappartners.nl
I www.landschappartners.nl

Jos van de Lindeloof
Tuin en Landschapsarchitectenbureau
Martinus Nijhofflaan 2
Postbus 1096
2600 BB Delft
T 015-2133444
F 015-2840917
E info@josvandelindeloof.nl
I www.josvandelindeloof.nl

Lindemans
Landschapsarchitecten
Zuiderend 83
9203 TK Drachten
T 0512-530615
F 0512-510477
E rob@lindemanslandschapsarchitec-ten.nl
I www.lindemanslandschapsarchitec-ten.nl

Lola landscape architects
1e Middellandstraat 103
3021 BD Rotterdam
T 010-4141368
E lola@lolaweb.nl
I www.lolaweb.nl

LOS stadomland
Veemarktkade 8
Postbus 142
5201 AC 'S-Hertogenbosch
T 073-7113770
F 073-7113771
E info@losstadomland.nl
I www.losstadomland.nl

L + P Groep
Kloosterstraat 1
Postbus 149
5670 AC Nuenen
T 040-2952990
F 040-2840278
E info@lpgroep.nl
I www.lpgroep.nl

Buro Lubbers bv
Landschapsarchitectuur
& Stedelijk Ontwerp
Oude Dieze 17
Postbus 1530
5200 BN 'S-Hertogenbosch
T 073-6149321
F 073-6140920
E bastion@burolubbers.nl
I www.burolubbers.nl

Eric Luiten -
Landschapsarchitect bnt
Hoefijzersteeg 6
Postbus 1092
2600 BB Delft
M 06-10949546
E ericluiten@xs4all.nl

Loes Lijmbach
Tuin en Landschapsarchitectuur
Anjelierstraat 41
4261 CK Wijk en Aalburg
T 0416-693266
F 0416-696727
E lijmbach@zonnet.nl
I www.loeslijmbachlandschappen.nl

Marcelis Wolak
Landschapsarchitectuur
Italiaanseweg 6
Postbus 155
6860 AD Oosterbeek
T 026-3390151
F 026-3390107
E info@marceliswolak.nl
I www.marceliswolak.nl

Maris landschapsonwerp & techniek
Gildenveld 18
Postbus 205
3890 AE Zeewolde
T 036-5220971
F 036-5220972
E info@bureau-maris.nl
I www.bureau-maris.nl

MD Landschapsarchitecten
Viaducstraat 3a
Postbus 458
9700 AL Groningen
T 050-5278218
F 050-3603825
E info@mdlandschapsarchitecten.nl
I www.mdlandschapsarchitecten.nl

Dr.ir. J.H.A. Meeus
Onderzoek en Ontwerp
Pels Rijkenstraat 2
6814 DL Arnhem
T 026-4451210
F 026-3701473
E johanmeeus@planet.nl

mRO bv
maatschap voor
Ruimtelijke Ordening
't Zand 30
3811 GC Amersfoort
T 033-4614342
F 033-4614990
E info@mro.nl
I www.mro.nl

MTD Landschapsarchitecten
Zuid-Willemsvaart 142
Postbus 5225
5201 GE 'S-Hertogenbosch
T 073-6125033
F 073-6136665
E mtd@mtdlandschapsachitecten.nl
I www.mtdlandschapsarchitecten.nl

mxt landschappen
Kinderhuisingel 1-F
Postbus 2120
2002 CC Haarlem
T 023-5266566
E mxt@marnixtavenier.nl
I www.marnixtavenier.nl

Mooie Nel Architekten
voor landschap tuin en interieur
Raam 122 -126
2801 VN Gouda
T 0182-584192
F 0182-584279
E info@mooienel.nl
I www.mooienelarchitecten.nl

NL Group
Netherlands Landscape Architects
S. de Landasstraat 59
6814 DB Arnhem
T 026-4428943
F 026-4434462

NoordPeil Landschap & Stedenbouw
De Weide 1
8604 VL Sneek
T 0515-424048
F 0515-430552
E info@noordpeil.nl
I www.noordpeil.nl

NXTLANDSCAPES
Wijnstraat 96
3011 TR Rotterdam
T 010-4369005
E info@nxtlandscapes.nl
E www.nxtlandscapes.nl

OD 205
Stedenbouw, Onderzoek
en Landschap bv
Oude Delft 205
Postbus 2890
2601 CW Delft
T 015-2131915 F 015-2141748
E od205@od205.nl
I www.od205.nl

Oikos Design vof
Bosrandweg 5
6703 EB Wageningen
T 0317-410508
F 0317-450698
E oikos@oikoisdesign.nl
I www.oikosdesign.nl

OKRA Landschapsarchitecten bv
Oudegracht 23
3511 AB Utrecht
T 030-2734249 F 030-2735128
E info@okra.nl
I www.okra.nl

Oostzee
stedenbouw
Tivolilaan 205
Postbus 9
6800 AA Arnhem
T 026-4423342 F 026-4455812
E info@oostzee.nl
I www.oostzee.nl

OVSL
Jan de la Barlaan 21
5212 NJ 's-Hertogenbosch
T 06-55108818
E info@ovsl.nl
I www.ovsl.nl

P2landschapsarchitecten
Van Hengellaan 21
1217 AR Hilversum

Van Paridon x de Groot
landschapsarchitecten
Obiplein 18
1094 RB Amsterdam
T 020-4687477
E mail@vpxdg.nl
I www.vpxdg.nl

Parklaan Landschapsarchitec-ten
Vughterstraat 280
5211 GR 'S-Hertogenbosch
T 073-6140191
F 073-6130623
E post@parklaan.nl
I www.parklaan.nl

Partitio
Bureau Voor Tuin en Landschapsarchi-
tectuur
Nieuwe Haven 2
4301 DM Zierikzee
T 0111-410420
F 0111-410950
E info@partitio.nl
I www.partitio.nl
Vestiging Numansdorp:
Rijksstraatweg 74a
Postbus 7421
3280 AE Numansdorp
T 0186-682244
F 0186-682000
E info@partitio.nl

ir. Guido W.F.M. Paumen
Tuin & Landschapsarchitect bnt
Pastoorswal 4
Postbus 2256
6040 AD Roermond
T 0475-430684
F 0475-430685
E info@guidopaumen.nl
I www.guidopaumen.nl

Mariske Pemmelaar-Groot
SVLA / Studio voor LandschapsArchi-
tectuur
Freulewei 6
8412 CD Hoornsterzwaag
T 0516-463680
F 0516-463687
E mpg@svla.nl
I www.svla.nl

Buro ir. Ronald Pfeiffer
Weverstraat 104
6862 DS Oosterbeek
T 026-3341837
E ronpfeiffer@xs4all.nl

Plancompagnons
Landschapsarchitecten bnt
Archimedesstraat 91
4816 BA Breda
T 076-5878196
F 076-5713741
E info@plancompagnons.nl
I www.plancompagnons.nl

Buro Poelmans Reesink
Landschapsarchitectuur
Velperweg 83
6824 HH Arnhem
T 026-4453915
F 026-4428661
E info@poelmansreesink.nl
I www.poelmansreesink.nl

Bureau Poortvliet & Partners
landscape architects bnt
Kerkweg 40
Postbus 16
7360 AA Beekbergen
T 055-5062981
F 055-5063921
E info@poortvlietenpartners.nl
I www.poortvlietenpartners.nl

Pouderoyen Compagnons
Vormgeving van Stad en Land bv
St. Stevenskerkhof 2
Postbus 156
6500 AD Nijmegen
T 024-3224579
F 024-3241240
E info@pouderoyen.nl
I www.pouderoyen.nl

Tuinarchitectenbureau Els Proost
Zijlweg 50
2013 DJ Haarlem
T 023-5427141
F 023-5328407
E els@proost.com
I www.elsproost-tuinen.nl

Quadrat
Atelier voor Stedebouw, Landschap en
Architectuur
Scheepmakershaven 56
3011 VA Rotterdam
T 010-4133088
F 010-4132916
E atelier@quadrat.nl
I www.quadrat.nl

REDScape Landscape & Urbanism
Groenhoedenveem 8
1019 BL Amsterdam
T 020-3622822
E info@redscape.nl
I www.redscape.nl

Ingenieursbureau Gemeentewerken Rotterdam
Galvanistraat 15
Postbus 6633
3002 AP Rotterdam
T 010-4896922
F 010-4895548
E ingenieursbureau@gw.rotterdam.nl
I www.gw.rotterdam.nl

RROG Stedenbouw en Landschap
Pilotenstraat 6 A
1059 CJ Amsterdam
T 020-6765503
F 020-6765505
E colombijn@rrog.nl
I www.rrog.nl

Buro Ruimte & Groen
Tuin- en Landschapsarchitectuur
Plein 19
4454 AS Borssele
T 0113-354074
F 0113-354098
E info@ruimte-groen.nl
I www.ruimte-groen.nl

Ruimteprojecten
Wildevleenstraat 8
3061 GZ Rotterdam
T 010 2653859
E info@ruimteprojecten.nl
I www.ruimteprojecten.nl

Buro Mien Ruys
Tuin en Landschapsarchitecten bv
Amstel 157
1018 ER Amsterdam
T 020-6225873
F 020-6207421
E buro@mienruys.nl
I www.mienruys.nl

Peter de Ruyter
landschapsarchitectuur
Voorhelmstraat 23-005
Postadres:
Zonnelaan 45
2012 TB Haarlem
T 06-20208444
E info@peterderuyter.nl
I www.peterderuyter.nl

Michiel den Ruijter bv/ DEN.etc
Stedebouw en Landschapsarchitectuur
Hoflaan 38
6953 AM Dieren
T 0313-419135
F 0313-419136
E office@denetc.nl
I www.denetc.nl

ir. C.A. Rijkeboer
Tuin en Landschapsarchitect bnt
Lepeltjesheide 37
8471 WB Wolvega
T 0561-615493
F 0561-615493
E c.a.rijkeboer@hetnet.nl

Rijnboutt bv
Barentszplein 7
1013 NJ Amsterdam
T 020-5304810
F 020-5304820
E info@rijnboutt.nl
I www.rijnboutt.nl

SAB Adviesgroep
Frombergdwarsstraat 54
Postbus 479
6800 AL Arnhem
T 026-3576911
F 026-3576611
E arnhem@sab.nl
I www.sab.nl
Nevenvestigingen:
SAB Amsterdam
Jacob Bontiusplaats 9
1018 LL Amsterdam
T 020 5682990
F 020-5682999
E amsterdam@sab.nl
SAB Eindhoven
Meerkollaan 9
5613 BS Eindhoven
T 040 2125575
F 040-2127155
E eindhoven@sab.nl

Buro Sant en Co
Landschapsarchitectuur
1e Sweelinkstraat 72
2517 GG Den Haag
T 070-3463786
F 070-3464912
E buro@santenco.nl
I www.santenco.nl

Renée Santema
Tuin-en Landschapsarchitect bnt
Koningsplein 41
2518 JH Den Haag
T 070-3451956
E info@santematuin.nl
I www.santematuin.nl

SB4
Bureau voor
Historische Tuinen,
Parken en Landschappen
Costerweg 1 N
6702 AA Wageningen
T 0317-424167
F 0317-411752
E info@sb4.nl
I www.sb4.nl

Schokland
De Watertoren 5
3912 AK Rhenen
T 0317-614735
F 0317 616214
E info@schokland.com
I www.schokland.com

**Buro voor Omgevings-
architectuur
Clemens Schoon bnt**
Selmien East 49
9247 TT Ureterp
T 0512-301614
F 0512-301644
E clemens.schoon@planet.nl

Slag bv
Samenwerkende
Landschaps Advies Groep
Zonnebloemweg 8
9765 HW Paterswolde
T 050-3090952
F 050-3090508
E info@slag.nl
I www.slag.nl
Nevenvestiging:
Apeldoorn, Ede, Tiel, Krimpen a/d
IJssel, Aldeboarn, Vleuten

SON
**buro voor tuin- en
landschapontwerpen**
Huserstraat 3
3861 CJ Nijkerk
T 033-2461044
F 033-2450904
E info@buroson.nl
I www.buroson.nl

Sonsbeek Adviseurs bv
Ruimtelijke Ordening,
Stedebouw,
Landschap,
Architectuur,
Milieu
Burgemeestersplein 2
6814 DM Arnhem
T 026-4456255
F 026-3513781
E sonsbeek@sonsbeek.nl
I www.sonsbeek.nl

**Stam Tuin en
Landschapsarchitectuur**
Keijenbergseweg 5
6704 PJ Wageningen
T 0317-422155 F 0317-450997
E sneep.stam@12move.nl

**Strootman
Landschapsarchitecten**
Piraeusplein 37
1019 NM Amsterdam
T 020-4194169
F 020-4190617
E berno@strootman.net
I www.strootman.net

Taken BV
Kapellerlaan 179
Postbus 120
6040 AC Roermond
T 0475-330271
F 0475-330010
E roermond@taken.nl
I www.taken.nl

Tedder
Tuin- en Landschapsarchitectuur
2e Zeesluisdarsweg 6
2583 DW Den Haag
T 070-3585426
F 070-3589191
E info@ktedder.nl

tlu landschapsarchitecten
Oudegracht 231
3511 NK Utrecht
T 030-2332245
F 030-2332258
E info@tulandschapsarchitecten.nl
I www.tulandschapsarchitecten.nl

Jhon van Veelen
Hoogstraat 34
6011 RZ Ell
E jhon@vanveelen.tv
I www.vanveelen.tv

veenbos en bosch
landschapsarchitecten
Zypendaalseweg 51
6814 CD Arnhem
T 026-3515195
E info@veenbosbosch.nl
I www.veenbosbosch.nl

**Abe Veenstra
Landschapsarchitect**
Postbus 181
6850 AD Huissen
T 06-36455106
E mail@abeveenstra.nl
I www.abeveenstra.nl

**Vermeulen Windsant
Architecten**
Zaanenlaan 108
2024 ZD Haarlem
T 023-5271586
F 023-5252441
E info@vermeulenwindsant.nl
I www.vermeulenwindsant.nl

VHP
stedebouwkundigen +
architecten +
landschapsarchitecten
Prins Hendrikkade 14
Postbus 9031
3007 AA Rotterdam
T 010-4520744
F 010-4532454
E vhp@vhp.nl
I www.vhp.nl

Vista
Landscape and urban design
Prinsengracht 253
1016 GV Amsterdam
T 020-6224431
F 020-6393807
E vista@vista.nl
I www.vista.nl

Bob van der Vliet
tuin- en landschapsarchitectuur
bnt avb
Stationsweg 16
5211 TW 'S-Hertogenbosch
T 073-6146962 F 073-6890881
E bobvandervliet@wanadoo.nl

Vlug & Partners
Stedebouw & Landschapsarchitectuur
Pedro de Medinalaan 128
1086 XR Amsterdam
T 020-6923007
F 020-4639259
E buro@vlugp.nl
I www.vlugp.nl

Vollmer & Partners
Goeman Borgesiuslaan 77
Postbus 9769
3506 GT Utrecht
T 030-6664302 F 030-7551502
E info@vp.nl
I www.vp.nl

VS landschapsarchitectuur
W. Hioolenstraat 14
3065 LE Rotterdam
T 010-2020632
E vibekescheffener@zonnet.nl
I www.scheffener.nl

West 8
urban design &
landscape architecture bv
Maaskant gebouw
Schiehaven 13m
3024 EC Rotterdam
T 010-4855801 F 010-4856323
E west8@west8.nl
I www.west8.nl

**Bureau voor Tuin en
Landschapsarchitectuur
L.W. Wiegersma bnt**
J.M.Kemperstraat 16
3581 KH Utrecht
T 030-2510353
F 030-6361497
E lodewijkwiegersma@hotmail.com

Wille
Landschaps- &
Begraafplaatsarchitectuur
Dorpsstraat 37
2396 HB Koudekerk aan den Rijn
T 071-3419097
F 071-3415888
E info@adawille.nl
I www.adawille.nl

**Wissing Stedebouw en
Ruimtelijke Vormgeving bv**
Kruidentuin 5
Postbus 37
2990 AA Barendrecht
T 0180-613144
F 0180-620461
E info@wissing.nl
I www.wissing.nl

**Saskia de Wit
Landschapsarchitectuur**
Meeuwenlaan 110 -2
1021 JM Amsterdam
T 020-6320212
F 020-6320212
E info@saskiadewit.nl
I www.saskiadewit.nl

Buro Witsenburg
Buro voor Stedelijke Landschapsarchi-
tectuur
Borneolaan 250
1019 KJ Amsterdam
T 020-4183998
E info@burowitsenburg.nl
I www.burowitsenburg.nl

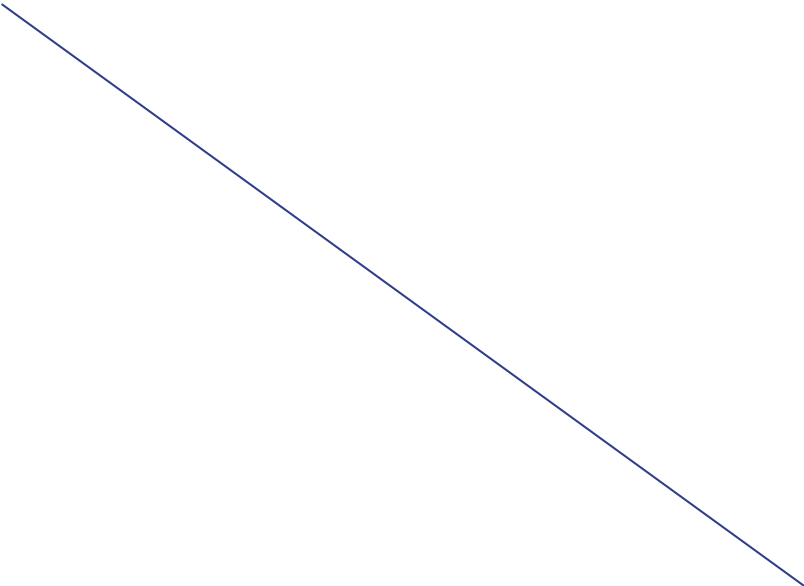
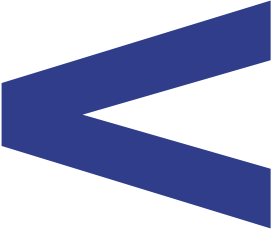
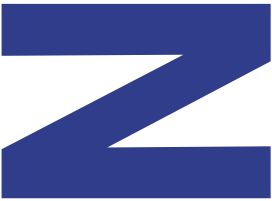
wUrrck
architectuur stedenbouw landschap
Sluisjesdijk 46
3087 AH Rotterdam
T 010-4290709
F 010-4293601
E info@wurck.nl
I www.wurck.nl

De Wijde Blik
Samenwerkende
Landschapsarchitecten
Keukenstraat 48
3512 NG Utrecht
T 030-2311509
F 030-2232459
E a.tilanus@casema.nl
E lodewijk.wiegersma@hotmail.com

**Ykema Tuin- en
Landschapsarchitectuur**
Vreelust 24
2804 LH Gouda
T 06-21288885
E ykemak@xs4all.nl
I www.nok.nl

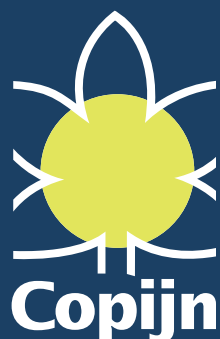
Buro Zichtlijn
Tuin- & landschapsarchitectuur
Antoniusstraat 62
Postbus 104
5170 AC Kaatsheuvel
T 0416-530295
F 0416-272983
E info@zichtlijn.nl
I www.zichtlijn.nl

Zijaanzicht
Oude Kraan 72
Postbus 247
6800 AE Arnhem
T 026-4459503
F 026-4453983
E info@zijaanzicht.nl
I www.zijaanzicht.nl

DE GROENE IMPULS

TUIN- EN LANDSCHAPSARCHITECTEN | BOOMSPECIALISTEN | REALISATIE

GAGELDIJK 4F UTRECHT | TELEFOON +31(0)30 26 44 333 | WWW.COPIJN.NL